

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра мовної та психолого-педагогічної підготовки

Допущено до захисту

Завідувач кафедри
д. психол. н. Ю.О. Асєєва

(підпис)

«____» _____ 2024 р.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня бакалавр**

Зі спеціальності _____ 053 Психологія _____
(шифр та найменування спеціальності)

За освітньою програмою «Психологія» _____
(назва освітньої програми)

На тему: «**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОНФЛІКТІВ У
ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ**»

Виконавець:

здобувач 4 курсу 41П групи
факультету ФЕУП

_____ Кумпаніч Анастасія Олегівна
/підпис/

Науковий керівник

Професор кафедри МППП
Доктор політичних наук

_____ Сіленко А.О.
/підпис/

Одеса 2024

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ	
КОНФЛІКТІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	
1.1. Аналіз ступеня розробленості проблеми.....	7
1.2. Конфлікт: поняття, сутність, структура.....	14
1.3. Основні теоретико-методологічні підходи до дослідження	
психологічних особливостей конфліктів у підлітковому віці.....	22
Висновки до першого розділу.....	25
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ	
КОНФЛІКТІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	
2.1. Сімейні конфлікти між підлітками і батьками.....	26
2.2. Конфлікти між учнями і вчителями.....	30
2.3. Конфлікти у середовищі підлітків.....	34
Висновки до другого розділу.....	37
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ	
ОСОБЛИВОСТЕЙ КОНФЛІКТНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	
3.1. Наявні методики дослідження психологічних особливостей конфліктів	
у підлітковому віці.....	39
3.2. Обґрунтування обраних методик і опис емпіричного дослідження...	43
3.3. Аналіз результатів дослідження.....	53
Висновки до третього розділу.....	55
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	60
ДОДАТКИ.....	67

ВСТУП

Актуальність дослідження обґрунтована тим, що підлітковий вік займає важливе місце у структурі психічного розвитку особистості. Саме в цьому віці до молодих людей приходить усвідомлення свого місця в сучасному світі, суспільстві, виникає потреба у самореалізації, у затвердженні певної діяльності та ін. Однією з важливих психологічних особливостей цього періоду є відчуття дорослості, яке виражається в усвідомленому ставленні до власних інтересів, потреб, мотивів, і до людей з їхніми почуттями, потребами і мотивами.

Адаптація підлітка до нової ролі відбувається через зміну відносин з усіма агентами соціалізації, батьками, ровесниками, вчителями та ін. Таким чином, характер відносин підлітка, довкілля та соціально-психологічні особливості особистості можуть стати причинами розвитку конфліктної поведінки. Але вступаючи у конфлікт, підлітки не вміють вийти з нього конструктивно. Не випадково багато дослідників називають весь підлітковий період кризовим.

Враховуючи те, що конфлікти, суть яких у зіткненні ідей, інтересів, життєвих установок, є невід'ємним елементом життя людини, підлітки повинні навчитися вирішувати їх правильно. Це буде позитивно впливати на їх комунікацію в суспільстві. У той же час в житті підлітка конфлікти можуть відігравати особливу, часто негативну роль, наслідками чого можуть стати незадоволення, низький рівень самооцінки, морального духу, довіри тощо.

Тому питання формування адекватної конфліктної поведінки у підлітковому віці набуває особливої актуальності в сучасних умовах.

Останнім часом з'явилося чимало наукових праць, присвячених конфліктам, водночас поки що залишаються питання, які потребують подальшого дослідження, зокрема психологічні особливості конфліктів у

підлітковому віці та шляхи їх вирішення. Цим обумовлений вибір теми кваліфікаційної роботи.

Метою дослідження є теоретичний аналіз та емпіричне дослідження психологічних особливостей конфліктів у підлітковому віці. Для досягнення даної мети були поставлені наступні дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати ступень розробленості проблеми у науковій літературі;
- розглянути поняття, сутність та структуру конфлікту як соціально-психологічного феномену;
- визначити основні теоретико-методологічні підходи до дослідження психологічних особливостей конфліктів у підлітковому віці;
- дослідити причини сімейних конфліктів між підлітками і батьками;
- дослідити причини конфліктів між учнями і вчителями;
- дослідити причини конфліктів у середовищі підлітків;
- розглянути наявні методики дослідження психологічних особливостей конфліктів у підлітковому віці;
- провести емпіричне дослідження та проаналізувати його результати.

Об'єкт дослідження – конфлікт як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження – психологічні особливості конфліктів у підлітковому віці та шляхи їх вирішення.

Гіпотези теоретичного дослідження:

- джерелом більшості конфліктів у відносинах підлітка з дорослими, однолітками, батьками є об'єктивні суперечності;
- если взрослыми игнорируется процесс взросления ребенка, то увеличивается риск возникновения противоречивых ситуаций в его жизни;
- рівень конфліктності більше серед старших підлітків (15 років), молодші підлітки більше схильні до співробітництва, компромісу, уникнення від конфлікту.

Методи дослідження. Для вирішення завдань дослідження використовувалися такі теоретичні методи: аналіз, синтез, порівняння і узагальнення наукових фактів, пов'язаних з проблематикою дослідження та їхня систематизація, а також наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених з психології, соціальної психології та конфліктології.

Метод спостереження використовувався для визначення соціально-психологічних особливостей особистості підлітка (протікання психічних процесів, психічний стан людини, темперамент, характер) через дослідження його поведінки.

Метод опитування (інтерв'ю) застосовувався для збирання соціально-психологічної інформації про підлітка за допомогою авторської анкети.

Структурний метод був корисним для виявлення елементів структури психічного процесу особистості підлітка, його стану та особливостей.

У процесі проведення емпіричного дослідження застосовувалися методики діагностики стилів поведінки у конфлікті К. Томаса, оцінки рівня конфліктності за Н.В. Кіршевою, дослідження рівня агресії Басса-Дарки.

Вибірку склали 50 дітей підліткового віку від 11 до 15 років, які брали участь у тренінгу «Зниження рівня конфліктності у підлітків», який провів автор дослідження спільно з Громадською організацією (ГО) «Одеська обласна асоціація психіатрів».

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що положення та висновки кваліфікаційної роботи можуть бути використані в методиках психологічного консультування підлітків та їх батьків, у навчальному процесі, зокрема, при проведенні практичних занять з соціальної психології, конфліктології та медіації для студентів, які навчаються за спеціальністю 053 «Психологія». Результати емпіричного дослідження будуть корисними для використання педагогами в організації навчально-виховного процесу.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження доповідалися і отримали схвалення на науково-практичній конференції Одеського національного економічного університету (Одеса, 2024).

Структура дослідження обумовлена метою і завданнями, які були поставлені здобувачем у процесі науково-теоретичної розробки вибраної теми. Дослідження складається з вступу, трьох розділів, перші два з яких містять по три підрозділи, третій - чотири підрозділи, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 59 сторінок, робота проілюстрована 6 малюнками та 3 таблицями. Список використаних джерел містить 62 найменувань.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОНФЛІКТІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У цьому підрозділі аналізуються наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, присвячені конфлікту, психології конфлікту, психологічним особливостям конфліктів у підлітковому віці. На основі аналізу ступеня розробленості проблеми обґрунтовується вибір теми кваліфікаційної роботи. Досліджується понятійний апарат психології конфлікту. Розглядаються основні теоретико-методологічні підходи до вивчення психологічних особливостей конфліктів у підлітковому віці.

1.1. Аналіз ступеня розробленості проблеми

Щоб глибше зрозуміти психологічну проблему конфліктів у підлітковому віці, зробимо невеликий екскурс до наукової літератури, присвяченої розвитку конфліктології, психології конфлікту, різних аспектів психологічного розвитку особистості підліткового віку.

Конфлікт завжди був у центрі уваги дослідників усіх часів та народів. Так, О. Мігалець відзначає, «що конфлікт - це складний феномен, який містить у собі безліч аспектів залежно від сфери життєдіяльності людини і може виникати будь-де, будь-коли і будь з ким» [30].

У Стародавній Греції конфлікт вивчали Геракліт, Аристотель, Платон, Епікур та ін. В епоху Відродження конфлікту присвятили свою творчість Т. Мор, Е. Роттердамський та ін., в епоху Просвітництва конфлікт, як соціальне явище, знайшов відображення в працях англійських і французьких учених В. Прістлі, Д. Дідро, Ж.Ж. Руссо та ін.

Конфліктам особистості присвятили свої дослідження З. Фрейд, К. Хорні, Є. Фромм та ін.

Сучасна психологія стала активно вивчати конфлікти після Другої світової війни. В Україні різні аспекти психологічного розвитку підлітків вивчалися Н. Токарєвою, О. Шамне, М. Макаренко, Н. Рогаль, Ю. Біляк, Г. Кавіліною, К. Сергєєвою, Т. Яновською та інш. . Особливості поведінки у конфліктній ситуації вивчали О. Романенко, М. Лукашенко та ін. Міжособистісні конфлікти розглядали Л. Єрьоменко, О. Ісакова, Л. Шлеїна, О. Зімонова та інш. Становище української молоді в умовах кризовій соціально-психологічній ситуації досліджували А. Сіленко, О. Чусова та інш. Вплив комп'ютерної залежності на розвиток конфліктності серед дітей досліджувала Ю. Асєєва. Шляхи оптимізації взаємодії молодших підлітків з батьками у конфліктних ситуаціях засобами тренінгу вивчали Л. Ніколаєв, Д. Чижма, Ю. Шамардак та інш. Причинам виникнення конфліктних ситуацій у батьківсько-дитячій взаємодії в дошкільному періоді присвячені роботи Н. Кравчук, І. Коновальчук та інш.

Давньогрецькі мудреці вважали, що у суперечці народжується істина. Але водночас не підтримували відкритих конфліктів. Така двоїстість щодо древніх греків до конфлікту може створити враження, що, з одного боку, вони оцінювали конфлікт позитивно, з іншого - негативно. Однак це враження помилкове, оскільки давньогрецькі мудреці, будучи філософами, ставилися філософськи і до поняття конфлікту. Конфлікт у суспільстві був, є, та буде завжди.

Геракліт, якому завдячуємо відкриттям діалектики, вважав конфлікт невід'ємним елементом соціальних відносин та розвитку. У своїх творах він прямо виправдовував війну, вважаючи її за батька і царя всього. Платон і Демокріт називали війну найбільшим злом.

Природа соціальних конфліктів була і предметом роздумів давньокитайського філософа Конфуція. Їхню причину він бачив у соціальній нерівності людей. Досі ми цитуємо великі думки Конфуція про те, що до інших людей потрібно ставитися так, як ми хотіли б, щоб вони ставилися до нас.

Дотримуватися спокою у будь-якій ситуації закликав інший давньокитайський мудрець Лао Цзі. Саме це, на його думку, стане на заваді соціальним конфліктам. Його висловлювання «світ цінніший за будь-яку війну» не втратило своєї актуальності досі. «Худий світ кращий за добру сварку», так говоримо сьогодні ми.

У 1762 р. Жан-Жак Руссо опублікував свій знаменитий трактат "Еміль, або про виховання", в якому він висловив свої педагогічні погляди через художні образи [27, с. 115].

Співвідношенню протиріч та конфлікту присвятив свої роботи відомий американський вчений К. Боулдінг, один із авторів загальної теорії конфлікту. Він дав конфлікту таке визначення: «Конфлікт - це усвідомлене і дозріле протиріччя і зіткнення інтересів. У відповідності з рівнем організації сторін, конфлікти розглядалися на рівні індивідуума, групи та організації» [5, с. 84].

У психологічній науці конфлікти стали предметом досліджень англосаксонських вчених після Другої світової війни. Однак у другій половині XX століття настало деяке затишшя у вивченні конфліктів. Мабуть, можна назвати лише одне фундаментальне дослідження соціального конфлікту німецького та американського психолога Курта Левіна, яке він назвав «Вирішення соціальних конфліктів» (1948).

В Україні конфліктологія як самостійна наука розпочала свій відлік приблизно у 90-х роках XX століття. "Драйвером" цього процесу став Інститут соціології НАН України. Одним із першопрохідників на шляху дослідження конфліктів стала українська вчена, доктор соціологічних наук, професор Української академії державного управління Марія Пірен. Тоді ж у Києві було відкрито перший центр у вирішенні конфліктів.

Українські дослідники визначають діяльнісний, організаційний, ситуаційний, особистісний підходи до дослідження конфлікту.

Б. Бортун на основі аналізу психологічних досліджень виявив три групи протиріч у розвитку особистості. Це протиріччя, що виникають під

впливом неусвідомлених суб'єктивних чинників, таких як мотиви, устремління, природні інстинкти та інших. Протиріччя, що виникають під впливом таких чинників, як психологічна несумісність, особливості поведінки у екстремальних ситуаціях. Суперечності, що виникають під впливом соціально-психологічних особливостей особистості [6].

М. Моспан в дисертації «Формування здатності особистості до саморегуляції у конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності» на теоретичному та емпіричному рівні дослідила особливості формування здатності особистості до саморегуляції у конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності, для чого розробила відповідні модель та програму [31, с. 6].

Г. Лавриненко розглядає основні форми розв'язання конфлікту. З точки зору дослідника, у цьому процесі беруть участь учасники з метою припинення протидії і вирішення проблеми, яка стала причиною конфлікту. Г. Лавриненко вважає, що завершення конфлікту це результат боротьби сторін. Заслуговує на увагу точка зору автора на те, що більшість умов и факторів успішного вирішення конфліктів мають психологічний характер [25, с. 15].

Що ж до досліджень підліткового віку, то автором першої фундаментальної праці, що побачила світ у 1904 р., вважається американський вчений Ст. Холл. Значення його праці розуміння психологічних особливостей підліткового періоду було настільки велике, що його прозвали батьком психології перехідного віку. Запропонована їм концепція дозволила глибше зрозуміти сутність та проблеми підліткового віку. Напрацювання Ст. Холла зберігають свою актуальність і стали основою психології підліткового віку. Так, учений підкреслював значення кризи самосвідомості у житті підлітка. «Тільки переборовши цю кризу, підліток здобуває «почуття індивідуальності. А поки це не наступило, він буде перебувати в стані пошуку свого «я», йому буде властива нестійкість, яка проявляється в багатьох моментах. Наприклад, висока активність

змінюється ослабленням, самовпевненість змінюється сором'язливістю, егоїзм може переходити в альтруїзм...» [2, с. 454].

А. Сіленко, О. Чусова вказують на становище української молоді в умовах «кризовій соціально-психологічній ситуації, пов'язаній з соціально-економічними та політичними проблемами, з пандемією, яку довелося пережити українському суспільству, а тепер ще й з російською військовою агресією проти України». Це є причиною дезадаптації та дезорганізації молодих людей, труднощів «з самовизначенням, розумінням своїх емоційних переживань. А це, у свою чергу, перешкоджає їх успішному виходу з підліткового віку та створює проблеми у наступних фазах розвитку особистості» [43, с. 92].

Автори монографії «Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу» Н. Токарева, А. Шамне, Н. Макаренко досліджують різні теоретичні питання дослідження підліткового періоду розвитку: психологічні закономірності психічного розвитку особистості, специфіку психічного розвитку особистісної, когнітивної, емоційно-вольової, поведінкової сфери суб'єкта життєтворчості [51, с. 23].

Ю. Асєєва в докторській дисертації «Психологічні засади кіберадикції в підлітковому та юнацькому віці» дослідила комп'ютерну залежність як причину соціально-психологічних, психологічних та психофізіологічних трансформації особистості. Так, на думку вченої, «В результаті виникнення кіберадикції у індивіда з'являються такі риси характеру, які раніше були для нього не властивими: роздратування, тривожність, неврівноваженість, агресія, ворожість, конфліктність» [1, с. 110].

Н. Рогаль присвятила свою дисертаційну роботу розгляду психологічних особливостей батьківського ставлення як чинника конфліктної поведінки дівчат-підлітків та розробці і апробації програми корегування конфліктної поведінки підлітків. З цією метою автор дисертаційного дослідження вирішила такі завдання: досліджувала ступінь розробленості проблеми у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі;

встановила «типи батьківського ставлення, що впливають на конфліктну поведінку дівчат-підлітків»; дослідила «особливості конфліктної поведінки та дитячо-батьківських стосунків дівчат та хлопців підліткового віку» [39, с. 15].

Н. Білик в дисертації «Соціально-педагогічна технологія медіаторства у вирішенні конфліктів між молодшими підлітками» обґрунтувала теоретичні засади соціально-педагогічної технології медіаторства у вирішенні конфліктів між молодшими підлітками в загальноосвітньому навчальному закладі. Завданнями дослідження стало вивчення характеру конфліктів серед молодших підлітків; пошук методів їх вирішення; розгляд соціально-педагогічної технології медіаторства та її ролі у вирішенні конфліктів серед підлітків; вивчення етапів та соціально-педагогічних умов для проведення процедури медіації для вирішення конфліктів серед підлітків у навчальному закладі та визначення ступеня її ефективності [4, с. 4-5].

К. Сергєєва присвятила свою дисертацію «Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації» «обґрунтуванню, розробці та експериментальній перевірці ефективності комплексної програми профілактики агресивної поведінки підлітків, які перебувають у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей».

Дослідниця зробила свої висновки на основі аналізу теорій агресивної поведінки підлітків та сучасних підходів до її профілактики; узагальненні вітчизняних та зарубіжних практик упровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків. Позитивної оцінки заслуговує характеристика змісту та форми профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей.

В результаті дослідження авторка розробила типологію підлітків з агресивною поведінкою, які перебувають у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей; комплексну програму профілактики

агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей та здійснила її експериментальну перевірку [41, с. 5-6].

М. Трухан в дисертації «Формування готовності майбутніх соціальних педагогів до розв'язання професійних контактів у загальноосвітніх навчальних закладах» розглядає сутність, типологію, функції та особливості конфліктів, які виникають у загальноосвітніх навчальних закладах [52, с. 17].

Л. Мухіна в дисертації «Психологічні особливості розвитку конфліктологічної компетентності майбутніх учителів» аналізує проблему конфліктологічної компетентності учителів; досліджує зміст, структурні компоненти, критерії та рівні сформованості конфліктологічної компетентності майбутніх учителів [32, с. 14].

О. Романенко і М. Лукашенко на основі існуючих теоретико-методологічних підходів досліджують особливості поведінки в конфліктних ситуаціях осіб з різним рівнем тривожності [40, с. 21].

Г. Кавиліна розглядає передумови розвитку конфліктів між вчителями та учнями під час навчального процесу [19, с. 8]. Автор підручника називає головною причиною виникнення таких конфліктів – низьку комунікативну культуру вчителя.

На наш погляд, причина ще серйозніша, адже йдеться про професійну некомпетентність вчителя, який несе відповідальність за все, що відбувається у підлітковому колективі. І якщо вчитель не здатний спрогнозувати поведінку учнів, виявляє нетерпимість до них, наклеює ярлики на учнів, не розібравшись у причинах їхніх вчинків, то чи є такий вчитель на своєму місці? Як вважає Г. Кавиліна, «Відсутність професіоналізму вчителя, як вчителя-предметника, так і вчителя початкових класів, можна визначити як специфічну причину конфліктів «учитель – учень»...» [19, с. 93].

Т. Яновська у своїх наукових роботах досліджує психологічні особливості розвитку підлітків із різним рівнем самооцінки, психологічні

основи профілактики практичним психологом конфліктів у підлітковому середовищі [56; 57]. Дослідниця виявила зв'язок між самооцінкою і конфліктною поведінкою, а саме, у випадку неадекватної самооцінки, яка може бути заниженою або завищеною, рівень конфліктності підлітка зростає. І це стає причиною конфлікту.

Ще один цікавий висновок дослідниці про те, що для підлітків молодшої групи характерний певний стиль поведінки у конфлікті. Зокрема, підлітки з високим рівнем самооцінки більш часто змагаються з оточуючими. Але змагання з оточуючими обирають і підлітки з низьким рівнем самооцінки, в результаті цього конфлікт стає більш складним для вирішення. У старших підлітків більше досвіду конфліктних відносин, тому у них і більш варіантів поведінки у конфлікті та виходу з нього [56, с. 107].

Т. Яновська вважає, що причиною конфліктності підлітків є певні риси характеру та якості особистості. На її думку, такими характеристиками є нетерпимість до інших, агресивність, егоїзм, низький рівень самокритичності, некомунікабельність, надмірна принциповість та ін. [56, с. 102]. Трохи раніше таку ж концепцію обґрунтувала О. Рильська, згідно з якою конфліктність особистості – це риса характеру [38].

Заслуговує на увагу і теоретико-методологічний підхід Т. Яновської до проведення профілактики практичним психологом конфліктів в підлітковому середовищі. Зокрема, авторка розглядає важливу роль в сучасній психологічній практиці соціально-психологічного тренінгу, метою якого є попередження конфліктів серед підлітків і зниження їх гостроти [57].

1.2. Конфлікт: поняття, сутність, структура

Конфлікт це складне соціальне та психологічне явище, яке є невід'ємним атрибутом життя суспільства та соціального життя людини, у тому числі підлітків. Так, О. Резнікова та О. Солодка пишуть, що «Конфлікти є невід'ємною складовою частиною людського життя, вони

відіграють значну роль як у розвитку окремої особистості, так і у розвитку суспільства. Конфлікт – це стосунки між суб'єктами соціальної взаємодії, які характеризуються протиборством за наявності протилежних мотивів (потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань) чи суджень (думок, поглядів, оцінок)» [37, с. 169].

А. Адлер вважав, що основною причиною конфлікту є незахищеність людини перед агресивним світом. Цим пояснюється його прагнення досягнення переваги над іншими людьми [18, с. 314]. У зв'язку з цим доцільно звернути увагу на поняття «конфліктність особистості», яке сформувалося у межах особистісного підходу. Автором поняття є З. Фрейд, який увів його у науковий обіг. Як відомо, австрійський психотерапевт вважав людину конфліктною за своєю природою, в якій стикаються неусвідомлені бажання, відзначені дуалізмом [18, с.314].

Ірина Денисенко, спираючись на існуючі теорії, запропонувала наступну систематизацію конфліктів:

- загальну теорію конфлікту, яка акумулювала результати емпіричних досліджень напруженості, конкуренції, конфлікту, що були отримані у різних соціально-гуманітарних науках, у тому числі у соціальній психології (Дж. Бернард, Дж. Доугерті, Дж. Рубін та інші);

- теорія політичного конфлікту, у розробку якої великий внесок зробив Ч. Мілс, акумулює результати емпіричних досліджень соціальної структури;

- теорія міжнародного конфлікту узагальнює результати емпіричних досліджень конфліктів у сфері міжнародних відносин. Цю теорію розробляли К. Райт, Р. Арон, М. ван Кревельда;

- теорію класів та класового конфлікту розробляв Р. Дарендорф. Теорія розглядає класовий конфлікт на основі нових підходів до аналізу процесу стратифікації у капіталістичному суспільстві;

- теорію групової динаміки та соціального конфлікту (Л. Козер), в якій внутрішньо- та міжгруповий конфлікти пояснюється в контексті зв'язків

між предметом спору, типом соціальної структури у групі, де має місце конфлікт;

- системну теорію конфлікту (К. Боулдінг), яка систематизувала матеріали про конфліктну поведінку з точки зору положень теорії систем. Ця теорія ґрунтувалася на основних положеннях напрямків психології - структуралізму та біхевіоризму;

- ігрову теорію конфлікту (Д. Льюс, Г. Райффі та ін), яка розглядала конфліктну поведінку в контексті теорії ігор, економічної та соціально-психологічної теорій;

- теорію конфлікту в організації (Л. Понді), що ґрунтується на узагальненні результатів емпіричних досліджень в організації;

- хвильову теорію конфлікту/війни Є. Тоффлера, створену для пояснення процесів боротьби цивілізацій, що виникли в результаті Першої, Другої та Третьої хвилі соціально-демократичних перетворень;

- інтегральну теорію конфлікту (Дж. Тьорнер), яка пояснює особливості та закономірності розвитку конфлікту в контексті поєднання різних концепцій, як мікро-, так і макрорівня [14, с. 35].

М. Пірен вважає, що «конфлікт це: (від лат. *conflictus*) – зіткнення протилежних інтересів, сил, поглядів; суперечність, яка важко вирішується і пов'язана з гострими емоційними переживаннями; конфліктна ситуація плюс інцидент; зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок суб'єктів взаємодії ; суперечність, яка виникає між людьми у зв'язку з вирішенням тих або інших питань соціального й особистого життя; психологічна суперечність сторін, які мають несумісні цілі та інтереси; прагнення однієї сторони утвердити свою позицію, а інша сторона протестує проти неправильної оцінки її діяльності» [35, с. 346].

Г. Кавиліна вважає, що «конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення)-активні взаємоспрямовані дії кожної зі сторін для реалізації своїх цілей, насичені сильними емоційними переживаннями; це суперечка,

протистояння інтересів, зіткнення, протиріччя, яке часто породжує ворожість страх, ненависть» [19, с. 19].

На погляд дослідників, структура конфлікту являє собою сукупність статистичних та складових елементів конфлікту. Якщо з цій сукупності виключити будь-який елемент, характер конфлікту буде змінений або конфлікт зійде нанівець (Гарькавець С.О., Волченко Л.П. Конфлікти в освітньому середовищі: діагностика та практика вирішення: навчально-методичний посібник. Харків : Друкарня Мадрид, 2020. С. 17 92 с.)

С. Гарьковець и Л. Волченко виділяють такі елементи структури конфлікту: сторони (учасники) конфлікту; умови протікання конфлікту; предмет конфлікту; дії учасників конфлікту; результат конфлікту [10, с. 17].

Структура конфлікту - це статистичні та складові елементи конфлікту, без яких його існування є неможливим, оскільки вилучення будь-якого елемента з простору конфлікту або зводить його нанівець, або суттєво змінює його характер [10, с. 17].

Автором поняття «соціальний конфлікт» прийнято вважати Г. Зіммеля. Він вважає конфлікт невід'ємним соціальним феноменом у житті, чинниками якого є особливості людської природи та інстинкт агресивності, властивий людині [30]. На відміну від філософії, яка пояснювала феномен конфлікту, спиралася на постулати філософів, які, як відомо, не вимагали доказів, соціологія спиралася на дані, отримані в результаті використання наукових методів.

Теорія соціального конфлікту особливо активно розроблялася американським соціологом Л. Козером та німецько-британським соціологом Р. Дарендорфом. В їх роботах було запропоновано новий підхід, згідно з яким конфлікт став розглядатися як позитивний чинник соціальних змін. Цей підхід відрізнявся від підходів, які доводили безконфліктність соціальної системи.

Л. Козер, автор праці "Функції соціального конфлікту" (1956), яка без перебільшення стала основою сучасної конфліктології. Він вважав, що

соціальний конфлікт це «ідеологічний феномен, що відображає прагнення та почуття соціальних груп чи окремих осіб у боротьбі за об'єктивні цілі: владу, зміну статусу, перерозподіл доходів, переоцінку цінностей тощо» [19, с. 19]. Вчений запропонував поєднати конфліктний і функціональний підходи, та показав функціональність соціального конфлікту. Він вважав, що конфлікт відіграє позитивну роль в житті суспільства.

Р. Дарендорф, автор відомої праці "Класи і класові конфлікти в індустріальному суспільстві" (1957) вважає, що «соціальний конфлікт – це будь-яке співвідношення елементів, якому притаманні об'єктивні (приховані) або суб'єктивні (наявні) протилежності» Деструктивність і дисфункціональність соціального конфлікту він відкидав. З його точки зору, завдяки соціальному конфлікту підтримується рівновага в соціальній системі конфліктів [30].

Основною причиною конфліктів вчений називав власні відносини та соціальну нерівність. Для урегулювання конфліктів Р. Дарендорф виділяє три основні способи: 1) придушення конфлікту. Ще з давніх часів цей метод для вирішення конфліктів використовували пануючі сили, проте його можна застосовувати лише в поєднанні з іншими методами, оскільки він може призвести до руйнівних наслідків, наприклад, фізичної або психологічної деградації; 2) скасування конфлікту. Автор концепції вважає його неефективним, тому що він створює ілюзію вирішення конфлікту, а сама проблема насправді не зникає, бо в світі завжди панує несправедливість та нерівність існуючих класів; 3) урегулювання конфлікту. Соціолог вважає цей спосіб найкращим, хоча він і не вирішує конфлікту, але за його допомогою можна контролювати ситуацію і не допускати серйозних зіткнень [30].

На думку англійських дослідників Д. Джері та Дж. Джері, соціальний конфлікт – це відкрита боротьба між індивідами чи групами в суспільстві або між державами-націями. «Конфлікт є можливим між двома або більше людьми, соціальними групами, класами, статями, організаціями,

політичними партіями, а також етнічними, расовими або релігійними колективами. Конфлікт часто виникає через конкуренцію за доступ (до) або контроль над недостатніми ресурсами або можливостями» [26, с. 61].

Великий науковий інтерес представляє класифікація конфліктів М. Пірен. Вона запропонувала розглядати їх відповідно до «способу вирішення (насильницькі, ненасильницькі); потреб (інтересів, поглядів); природи виникнення (політичні, соціальні, економічні); напрямків дії (вертикальні, горизонтальні); ступеня прояву (відкриті, приховані); кількості учасників (внутріособистісні, міжособистісні, міжгрупові) [35, с. 42].

Предметом нашого дослідження є міжособистісні конфлікти у підлітковому віці, які розглядаються в рамках загальної теорії конфлікту, що відобразила результати емпіричних досліджень конфліктів.

Міжособистісний конфлікт досліджувався багатьма зарубіжними та вітчизняними психологами. Протягом останніх двох десятиліть він розглядався як складне розв'язання протиріччя, яке виникає між людьми у зв'язку з відмінностями у їх поглядах, потребах, інтересах; як серйозна психологічна проблема, яка потребує вирішення; як складно вирішувана ситуація, пов'язана з дисгармонією міжособистісних відносин людей; як тимчасова емоційна зміна поведінки людини у зв'язку з отриманням нової інформації, яка змінює її уявлення про об'єкт чи процес; як боротьба за цінності, статус, владу, ресурси, метою якої є завдання збитків або знищення суперника; зіткнення протилежно спрямованих тенденцій у свідомості окремо взятого індивіда, що впливають на міжособистісні відносини, що пов'язане з негативними емоційними переживаннями [13, с. 143-144].

На основі наявних підходів до вивчення міжособистісних конфліктів Л. Гуменюк виділяє їх такі особливості:

- причиною конфліктів є не об'єктивні обставини, а суб'єктивне ставлення індивідів до них;

- безпосереднє протиборство суперників;
- виявлення усіх психологічних причин, зокрема, загальних та часткових, об'єктивних, суб'єктивних та ін;
- перевірка індивідуально-психологічних особливостей індивідів (характерів, темпераментів, здібностей, волі, інтелекту та ін.);
- високий рівень емоційної напруги учасників міжособистісних конфліктів;
- зачіпання інтересів як учасників конфліктів, а й тих, хто з ними пов'язані службовими чи особистими відносинами [13, с. 144].

На нашу думку, визначення міжособистісного соціального конфлікту, що запропоноване Л. Гуменюк, відбиває всю багатогранність цього складного психологічного явища. На думку вченого, таким слід вважати «зіткнення індивідів у процесі їх соціальної взаємодії з приводу несумісності певних інтересів, цінностей, статусу чи ресурсів, що супроводжується негативними емоційними переживаннями» (Гуменюк..... С. 144-145).

У науковій літературі справедливо вказується на те, що до міжособистісних конфліктів найбільш схильні підлітки з високим рівнем внутрішньоособистісної конфліктності. Тобто такі підлітки є конфліктними особистостями. У науковій літературі конфліктна особистість визначається як «суб'єкт соціальної взаємодії, який має високу частотність вступу в міжособистісні конфлікти. Така людина стає постійним ініціатором напруження з оточенням незалежно від того, були до цього проблемні ситуації чи ні» [10, с. 21].

Німецький лікар-психіатр Карл Леонгард у 1981 р. розробив класифікацію акцентуацій особистості, яка включила такі типи: гіпертимний тип (оптимістичний, контактний, безвідповідальний тощо, конфліктний, ініціатор конфліктів); дистимний тип (песиміст, неконтактний, закритий, у конфлікти вступає рідко, цінує дружбу і справедливість); циклоїдний тип (людина лабільного настрою, конфліктний,

непередбачуваний); збудливий тип (неконтактний, похмурий, недоброзичливий, конфліктний, ініціатор конфліктів); застрягаючий тип (образливий, уразливий, підозрілий, конфліктний, ініціатор конфліктів); педантичний тип (сумлінний, акуратний, у конфлікти вступає рідко); тривожний тип (неконтактний, невпевнений у собі, з поганим настроєм, у конфлікти вступає рідко); емотивний тип (контактний, чутливий, добрий, рідко вступає у конфлікти); демонстративний тип (контактний, прагне до лідерства та влади, інтриган, конфліктний); екзальтований тип (контактний, цінує дружбу, ухиляється від конфлікту) [10, с. 22].

Як вважає М. Тимофієва, «внутрішньоособистісний конфлікт який панує у внутрішньому світі людини, це гостре негативне переживання, яке викликано боротьбою структур внутрішнього світу, що затягнулась та відображає зв'язки із соціальним середовищем, які є антагоністичними». І далі, «Переживання особистістю своєї неоднозначності, нездатності вирішити ту чи іншу життєву проблему, складності й суперечності внутрішнього світу, усвідомлення мінливості власних бажань, прагнень і домагань, часто неможливості їх реалізації, коливання, сумніви, боротьба мотивів – усе це є полем внутрішньоособистісного конфлікту» [50].

В працях дослідників, присвячених конфліктності у підлітків, виділяються три сфери, у яких конфлікти виникають найчастіше. Це сфера «підліток-родина», «підліток-школа», «підліток-ровесники» [39, с. 21]. Враховуючи, що міжособистісні конфлікти виявляються у таких галузях, як колектив, суспільство, сім'я та інші соціальні об'єднання, можна дійти висновку, що основними сферами прояви міжособистісних конфліктів підлітків є сім'я, однолітки і середовище, причини і чинники таких конфліктів ми розглянемо у другому розділі.

1.3.Основні теоретико-методологічні підходи до дослідження психологічних особливостей конфліктів у підлітковому віці

Розглянемо кілька концепцій, у яких їх автори доводять свої висновки та пропозиції на основі тих тенденцій і тієї практики, що вони відстежують, аналізуючи психологічні особливості конфліктів у підлітковому віці.

Як ми вже згадували у підрозділі 1.1. у вітчизняній психології описано чотири підходи до дослідження конфлікту, серед яких особливу роль, на наш погляд, відіграє особистісний підхід, який пов'язує розвиток конфлікту з емоційними та особистими характеристиками. Дослідники виділяють у цьому підході два напрями: когнітивний та мотиваційний.

Будучи когнітивним феноменом, пишуть вчені, конфлікт виникає через суб'єктивне сприйняття протиріч, причин та особливостей конфліктної ситуації, поведінки опонентів.

Теорія когнітивізму вперше була описана К. Левінім, свій розвиток вона отримала в працях Ф. Хайдера, У. Клара, Дж. Тернера та ін., як певна система уявлень індивідів, їх знань про самих себе та один про одного» [34].

Мотиваційний напрямок особистісного підходу акцентується на зіткненні мотивів сторін конфлікту [17, с. 63-64].

Для дослідження психологічних особливостей конфліктів у підлітків науковий інтерес представляє робота німецького філософа Е. Шпрангера, що побачила світ у 1924 р. Автор виділяє три основні типи розвитку підліткового віку. «Перший тип розвитку – це «підліткова криза», коли дитина переживає свій вік, як «друге народження». Другий тип розвитку відрізняє стабільний і поступовий ріст, коли дитина плавно прилучається до «дорослої діяльності». Третій тип розвитку представляє активне самовиховання...» [2, с. 454].

Н. Токарева, А. В. Шамне, Н. Макаренко розглянули наявні у сучасній психології підходи до визначення меж підліткового віку та зробили висновок про те, що 1) підлітковий вік визначається у якості стадії переходу

до дорослості: 2) підлітковий вік це самостійна відносно незалежна фаза вікового розвитку [51, с. 13].

Ми згодні з точкою зору дослідників, на погляд яких «перехід від дитинства до зрілості охоплює у цілому вік від 11 – 12 до 23 – 25 років і поділяється на три етапи: 1) підлітковий вік, отрочтво (від 11 – 12 до 14 – 15 років), що є перехідним у біологічному аспекті (вік статевого дозрівання) і означає завершення дитинства; 2) рання юність (від 14 – 15 до 18 років); 3) пізня юність або початок дорослості (від 18 до 23 – 25 років)» [51, с. 13].

Свій підхід до визначення вікових періодів у підлітків запропонувала Т. Павленко. Вона виділила 2 вікових періоди: молодші підлітки - 12-13 років, та старші підлітки - 14-15 років. Авторка зазначає, що такий підхід дозволив проаналізувати відмінності у впливі чинників на розвиток комунікативних властивостей на різних етапах підліткового віку [33, с. 2].

Особливості конфлікту як способу соціальної взаємодії у підлітковому віці в своїх працях досліджують В. Лугова і І. Литовченко [28]. Автори справедливо вказують на те, що конфлікт це соціально-психологічний феномен. З метою досягнення результатів дослідження В. Лугова і І. Литовченко розробили авторську анкету «Підліток і конфлікт» та психологічні тести, завдяки яким авторки дійшли висновку про те, що у стилях поведінки хлопців і дівчат у конфлікті є відмінності.

О. Резнікова та О. Солодка відзначають, що для психічного розвитку підлітка велике значення має формування самосвідомості. Саме в цей період формується складна індивідуалізована система протиріч на основі того, як підліток сприймає навколишній світ, оточуючих людей, їх ставлення до нього, своє місце та роль у цьому світі. Дослідники вказують на те, що даний етап онтогенетичного розвитку підлітка є кризовим, а криза підліткового віку – найскладніша і найгостріша криза серед існуючих криз [37, с. 169]. В. Станішевська також вважає, що «Підлітковий вік багатий на переживання, труднощі і кризи. Це найважчий і найскладніший із усіх дитячих вікових груп, що є період становлення особистості. Це найвідповідальніший період,

оскільки тут закладаються основи моральності, формуються соціальні настанови, ставлення до себе, до людей, до суспільства [44, с. 67].

Підліткова криза це стадія у психологічному розвитку підлітків, у ході якої проявляється їх підвищена конфліктність. Так, однією з причин кризи є негнучка позиція дорослих людей, які оточують підлітка. Його реакція може виявитися на високому рівні негативізму. Вихід із цієї ситуації більшою мірою залежить від дорослих, оскільки підлітки в силу своїх соціально-психологічних особливостей до вирішення конфліктної ситуації не готові. Як вважають Б. Тарасюк та Б. Кордунова, «Тільки за таких умов з'являється можливість створити ефективне міжособистісне спілкування дорослих та дітей [47].

Як вважає Л.Котлова, «Конфлікти в даному віці є одним із засобів самоствердження особистості, формування її активної позиції у взаємодії з навколишнім світом і можуть бути визначені як конфлікти становлення і самоствердження» [23].

Л. Матяш-Заєць вважає, що психологічні особливості конфліктності у підлітковому віці «проявляються у рівні конфліктності, особистісної тривожності, ригідності, самооцінці, виборі форм агресивних реакцій у фруструючих ситуаціях. Ранньому юнацькому вікові властиві середній та дещо вищий за середній рівень конфліктності, висока тривожність, неадекватна самооцінка, особистісна ригідність, застосування різних форм агресивних реакцій, основними серед яких є вербальна агресія, наявність почуття провини, роздратування, фізична агресія та підозрілість» [29].

Дослідивши психологічні особливості прояву конфліктної поведінки підлітків з різним рівнем самооцінки, Т. Яновська зробила висновок, що усвідомлення світу особистістю зводиться не лише до відображення зовнішніх об'єктів, а й до самого себе, розвитку свого внутрішнього світу [56, с. 93].

Також Т. Яновська відмічає, що «Характерний для підліткового віку підвищений рівень конфліктності суттєво зумовлюється неадекватним

розвитком структурних компонентів самосвідомості, зокрема їх когнітивної та емоційної складових, що негативно позначається на поведінці підлітків та здатності до їх саморегуляції» [56, с. 94].

Висновки до першого розділу

В результаті дослідження ступеня розробленості проблеми зроблено висновок у тому, що у більшості наукових праць дана проблема не стала предметом комплексного дослідження. Кваліфікаційна робота автора є скромним внеском у дослідження психологічних особливостей конфліктів у підлітків.

Проаналізовано поняття: конфлікт, конфліктність, соціальний конфлікт, міжособистісний конфлікт, внутрішньоособистісний конфлікт.

Виявлено психологічні особливості конфліктів у підлітків, зокрема темперамент, характер, нестабільність настрою, рівень тривожності, неадекватна самооцінка, суб'єктивне ставлення до оточуючих.

Зроблено висновок про те, що характерною особливістю підліткового періоду є підвищена конфліктність, яка часто призводить до девіантної поведінки.

Ще один висновок дослідження про наявність зв'язку між внутрішньоособистісними конфліктами, викликаними кризою психічного розвитку, та конфліктною поведінкою підлітка.

Розглянуто основні підходи до дослідження конфлікту, психологічних особливостей конфліктів у підлітковому віці: діяльнісний, організаційний, ситуаційний, особистісний.

Враховуючи, що у міжособистісних відносинах підлітків основними є конфлікти з батьками (сім'єю), однолітками та вчителями, розглянемо їх причини та особливості прояву у наступному розділі.

РОЗДІЛ 2.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У цьому розділі розглядаються чинники розвитку конфліктної поведінки у підлітковому віці: становище у сім'ї, у навчальному колективі, серед однолітків.

2.1. Сімейні конфлікти між підлітками і батьками

Сім'я – головний агент соціалізації дитини. А конфлікти між батьками та підлітками є поширеним видом сімейних конфліктів. У психологічній науці описуються такі типи сімейних конфліктів у системі «підлітки - батьки»: «конфлікт нестабільності батьківського ставлення (постійна зміна критеріїв оцінки дитини); конфлікт надтурботи (зайва опіка та надочікування); конфлікт неповаги прав на самостійність (тотальність вказівок і контролю); конфлікт батьківського авторитету (прагнення добитися свого в конфлікті за будь-яку ціну)» [22].

Як вважає О. Столярчук, «Так звані батьківсько-дитячі конфлікти розгортаються у родинях, де діти досягають певного віку, стаючи спроможними висловити свою незгоду та протистояти вимогам батьків. Зазвичай це стосується молодших школярів, а особливо актуальним стає по досягненню дитиною підліткового віку, коли вже вона може ініціювати родинний конфлікт» [45, с. 98].

О. Стулікова і О. Катрич пишуть, що «з переходом до молодшого підліткового віку зростає конфліктність між підлітком і батьками. Це призводить до того, що часто підліток не може порозумітися з батьками, натомість дорослі також не завжди сприймають думки, почуття, переживання своєї дитини. Інколи підліток відчуває брак батьківського і материнського тепла й уважного ставлення до себе» [46, с. 57].

На думку О. Столярчук, «Типовими причинами конфліктів батьків і дітей є: неврахування батьками потреб і бажань дітей; незадоволення потреби у позитивних емоціях (байдужість, відсутність турботи); неповага та приниження почуття гідності дітей; коаліція (об'єднання) дитини з одним із членів подружжя; неоднакове ставлення до дітей (реальне чи як вияв ревностів дитини)» [45, с. 98-99].

І. Коновальчук вважає, що «Основними причинами таких конфліктів є нерозуміння і неврахування батьками вікових та індивідуальних особливостей і потреб дітей, невідповідність вимог й очікувань батьків можливостям і потребам дітей, загострення негативних поведінкових проявів суб'єктів взаємодії тощо. Конфлікти між дітьми й батьками створюють психотравмуючі ситуації, які викликають переживання тривоги, незадоволеності, нервовопсихічної напруги, провини» [21, с. 71].

У підлітковому періоді відображається тип попередньо сформованих стосунків між дитиною та батьками. Якщо вони були гармонійними, то ризик розгортання глибоких конфліктів між ними є невисоким. Звичайно, все одно, конфлікти будуть, але якими вони будуть, залежить від історії відносин у конкретної сім'ї.

Таким чином, мова йде про те, що на характер стосунків між дитиною та батьками впливає стиль виховання. Вибір стилю виховання залежить від психологічних особливостей (якостей) батьків, педагогічних знань, особистого досвіду.

Дослідники описують чотири стилі виховання: диктат, опікування, невтручання та співробітництво. В умовах диктату батьки пригнічують власну гідність у дітей, не сприймають їх як партнерів у виховному процесі. В умовах опікування дитина перебуває під постійною опікою батьків, які задовольняють всі її потреби, захищають від труднощів соціального життя. Невтручання передбачає пасивність батьків у вихованні, відмова від участі у житті дитини, незалежність дитини. Співробітництво це система, у якій

діяльність батьків і дитини має загальні цілі на основі високих моральних цінностях [24, с. 31].

На наш погляд, на виникнення та розвиток конфліктів з підлітками впливають такі якості батьків, як авторитарність та консервативність мислення та дій, застарілі правила поведінки, шкідливі звички, наприклад, вживання алкоголю, тощо. Серед якостей підлітків підкреслимо проблеми з навчанням, порушення правил поведінки, неслухняність щодо порад та вказівок батьків, самовпененість, егоїзм тощо.

О. Столярчук вважає, що саме підлітковий період є піковим у розгортанні конфліктів дитини з батьками. Ступень конфліктності зростає, якщо дитина виховувалася «у хронічній конфліктній сімейній атмосфері» [45, с. 88].

Тому багато в чому те, як дитина пройде підлітковий період, залежить від сім'ї. Психологічні проблеми виникають у підлітків у всіх сім'ях, як кажуть, у благополучних сім'ях, і не дуже. У зв'язку з цим постає питання, що таке «благополучна сім'я»? Незважаючи на те, що на це питання намагаються відповісти багато дослідників, досі не вироблені критерії визначення сім'ї як благополучної. Погодимось з думкою М. Дроздової, яка вважає, що «Благополучна сім'я вбачається передусім з позитивним психологічним кліматом, де кожен почувається щасливим і задоволеним» [16, с. 27]. Має рацію і В. Федоренко, який вважає, що «Там відчувається природність, чесність і любов. Члени таких сімей відкрито висловлюють свої почуття й повагу один до одного. Тут завжди готові поділитися чимось своїм та з цікавістю вислухати іншого...» [53, с. 68].

Члени благополучної сім'ї спрямовані на конструктивну взаємодію. І. Коновальчук вважає, що «Конструктивна взаємодія між дітьми й батьками полягає у позитивній мотивації до спільного пошуку та вирішення протиріч, умінні батьків встановлювати контакти з дітьми, налагоджувати довірливе спілкування, об'єктивно, чуйно та врівноважено ставитися до проблем дітей, зрозуміло й чітко пояснювати власну позицію» [21, с. 73].

Н. Кравчук розглядає «батьківсько-дитячі взаємини як особливу форму взаємодії між близькими людьми, яка проявляється у дружній прихильності, любові, співчутті, розумінні почуттів, бажань, інтересів та потреб інших людей тощо. Причому саме любов до дитини є своєрідним каркасом, який служить особистості основою для вибору певної моделі поведінки та досягнення нею емоційного благополуччя в майбутньому» [24, с. 31].

Підлітковий період характеризується зміною поведінки підлітка. З одного боку, він стає самостійнішим, зростає рівень його інтелектуального розвитку, змінюється Я-образ. Підліток починає усвідомлено сприймати себе та свій внутрішній світ, замислюватись про майбутнє. З іншого – стає більш агресивним, нестримним, уразливим, що призводить до безлічі конфліктних ситуацій з оточуючими людьми, у тому числі до конфліктів із батьками. Як вважають психологи, у розвитку підлітка виникають гострі протиріччя, спричинені переходом у стадію дорослішання та трансформацією всіх сторін розвитку особистості (Яновська..... С. 94). Почуття дорослості є характерним новоутворенням підліткового віку. «Цей період характеризується новою життєвою орієнтацією на себе, дорослих та світу» [57, с. 57].

Поділяючи загальноприйняту в науці думку про те, що у підлітковому віці діти стають більш конфліктними, агресивними, нетерпимими, уразливими, водночас зазначимо, що підліткова конфліктність не з'являється несподівано на порожньому місці. Основи конфліктності відносин між батьками та дітьми закладаються ще в ранньому дитинстві. Колись великий педагог О.С. Макаренко на запитання батьків тримісячної дитини про те, коли слід починати її виховувати, відповів, що вони запізнилися рівно на три місяці [42]. І якщо ставлення батьків до дітей спочатку відрізняється довірливістю, доброзичливістю, турботою і, звичайно ж, любов'ю, то й рівень конфліктності дітей у підлітковому віці буде низьким.

Дослідники вважають, що батьківсько-дитяча взаємодія ускладнюється через такі протиріччя: 1) «через невпевненість, тривожність, вимоги батьків то бувають жорсткими, категоричними, то раптом зникають або змінюються на протилежні; 2) непослідовність батьків – одна з причин того, що надалі діти сприймають своїх батьків як людей непостійних, поведінку яких важко передбачити, і тому менше розкривають власні відчуття - невідомо, як вкотре на них відреагують мати чи батько!» [24, с. 33].

Відповідальність за відсутність гармонії у відносинах з підлітків несуть батьки, оскільки саме вони будували ці відносини на основі власних уявлень про виховання, вимог та вчинків.

Цінними для нашого дослідження є міркування І. Беха про виховання підлітка: 1) «розуміння дитини – одна з найгостріших людських потреб – бути зрозумілим, прийнятим, визнаним у кожному своєму стані, з визнанням усіх наявних переваг і поблажливості до наявних недоліків»; 2) «визнання дитини – це передусім право дитини бути самою собою, індивідуальністю, яка має свою позицію щодо тих чи інших явищ, ситуацій, проблем»; 3) «прийняття дитини – це не позитивна оцінка, це визнання того, що інший має право бути таким, яким він є». Прийняття дитини передбачає поблажливе, терпляче, доброзичливе, співчутливе, «тепле», поважне і водночас принципове і вимогливе ставлення» [3].

2.2. Конфлікти між учнями і вчителями

Жоден навчальний процес не обходиться без конфліктних ситуацій. Конфлікт у освітньому середовищі називається педагогічним. Багато дослідників пропонують своє бачення визначення педагогічного конфлікту. Нам більше імponує визначення С. Гарковець и Л. Волченко: «Педагогічні конфлікти - це конфлікти, що виникають на рівні міжособистісних і

міжгрупових відносин у координатах освітнього простору існування суб'єктів педагогічної або навчально-виховної діяльності» [10, с. 31].

Слід зазначити, що серед дослідників немає одностайності щодо того, яким є конфлікт між учителем та учнем: міжособистісним чи міжгруповим? Л. Орбан-Лембрик називає конфлікти між двома індивідами діадними конфліктами. С. Гарковець та Л. Волченко уточнюють, що «Це найбільш поширений тип міжособистісного конфлікту, у якому в ролі опонентів постають дві людини, кожна з яких є носієм певних цінностей, інтересів і думок. Це суб'єкти конфліктної взаємодії, які в діадному конфлікті продукують емоційну запальність та напруження» [10, с. 31]. Другую точку зрення представляє М. Мосьпан, которая считает, что «Конфлікт - учень-вчитель не можна вважати суто міжособистісним, оскільки він одночасно є формою прояву міжгрупового конфлікту, тобто реальним вираженням глибинного конфлікту - батьків і дітей» [31, с. 6]. М. Трухан наполягає на тому, що «більшість конфліктних ситуацій, які виникають у соціально-педагогічному середовищі загальноосвітніх навчальних закладів за своєю природою є міжособистісними» [52, с. 28].

Вивчивши різноманітні погляди дослідження, можна дійти висновку у тому, що конфлікт у системі «учень-вчитель» є міжособистісним. Його причиною є порушення взаємозв'язків у комунікації двох суб'єктів навчального процесу.

У науковій літературі описані чотири типи педагогічних конфліктів: між учителем та учнем, між учителем та класом, між учнями, між учителем та батьками учнів. Дослідники вважають, що «конфлікти в педагогічній діяльності надовго порушують систему взаємин між вчителем і учнями, викликають у вчителя глибокий стресовий стан, незадоволення своєю роботою. Такий стан посилюється усвідомленням того, що успіх в педагогічній діяльності залежить від поведінки учнів, тому з'являється стан залежності вчителя від «милості» учнів» [15].

Л. Пузанова описує такі стадії розвитку педагогічного конфлікту: «виникнення об'єктивної конфліктної ситуації; її усвідомлення; перехід до конфліктної поведінки; розв'язання конфлікту». Також дослідниця вказує на те, що цей порядок не постійний, не всі стадії можуть мати місце, в залежності від умов и контексту конфлікту [36, с. 206].

Вчені, які досліджують педагогічні конфлікти в системі «вчитель-учні», називають такі їх причини: невміння вчителя мотивувати учнів до навчання з предмету; невміння вчителя побудувати ефективну комунікацію з учнями; схильність вчителя до негативних санкцій щодо учнів; необ'єктивна оцінка знань учнів; особисто-психологічні і професійні недоліки вчителя; відсутність здатності до організаторської роботи з учнями; зберігання власного авторитету за будь-яку ціну, у тому числі розпалювання конфлікту [9, с. 88]. На наш погляд, усі ці причини можна поєднати одним поняттям - непрофесіоналізмом чи професійною некомпетентністю вчителя.

М. Моспан вважає, що причинами педагогічних конфліктів є «Недисциплінованість, несерйозне ставлення до навчання того чи іншого учня і зайва авторитарність, нетерплячість вчителя» [31, с. 25].

Таким чином, можна зробити висновок, що основними причинами конфліктних ситуацій між учнями та вчителями є недостатність знань підлітків про конфлікти та некомпетентність вчителів у питаннях їх вирішення. Підлітки, з одного боку, маючи завищену самооцінку, необґрунтовані амбіції, водночас не можуть логічно мислити, оцінюючи ситуацію, бути терпимими та стриманими. Педагоги, не вміючи знайти підхід до учнів, не маючи педагогічного такту, культури загалом та культури спілкування, зокрема, часто обирають авторитарний стиль керівництва.

Як видно, на розвиток конфлікту впливають психологічні особливості і підлітків та педагогів. Проте, основна відповідальність за створення конфліктних ситуацій та проблеми з їх вирішенням лежить, звичайно ж, на

педагогах. Оскільки створення сприятливого соціально-психологічного клімату у шкільному колективі входить до їхніх професійних обов'язків. Саме педагоги мають займатися профілактикою міжособистісних конфліктів у дитячих шкільних колективах.

На думку М. Мосьпан, «Педагог, як професіонал, менш за все повинен бути джерелом конфліктів у силу своєї професійної компетентності, яка включає не тільки соціально-педагогічну підготовленість, але й достатній рівень емпатійності. Однак, професійні деформації педагогів, їх емоційне вигорання збільшує ризик педагогічних конфліктів, тому що знижує емпатійність і конфліктостійкість. Крім того, стійкий стереотип оцінки поведінки учня як неприпустимої є частим джерелом конфлікту, як і неадекватна самооцінка педагогів» [31, с. 30].

Як вважав великий педагог В.О. Сухомлинський, «Конфлікт між педагогом та дитиною, між учителем та батьками, педагогом і колективом - велика біда школи. Найчастіше конфлікт виникає тоді, коли вчитель думає про дитину несправедливо. Думайте про дитину справедливо - і конфліктів не буде Уміння уникнути конфлікту - одна зі складівних частин педагогічної мудрості вчителя, його загальної та психологічної культури. Попереджаючи конфлікт, педагог не лише зберігає, а й створює виховну силу колективу» [11].

«Слово вчителя – як інструмент впливу на душу вихованця, нічим не замінити. Мистецтво виховання включає, насамперед, мистецтво говорити, звертатись до людського серця. Я твердо переконаний, що багато шкільних конфліктів, які нерідко закінчувались великою бідою, починаються з невміння вчителя говорити з учнем» – стверджував В.Сухомлинський [7, с. 202].

З метою підвищення рівня теоретичної підготовки педагогів та шкільних психологів у галузі конфліктології слід ввести до освітньо-професійних програм для педагогічних та психологічних спеціальностей більший обсяг годин з предметів «Психологія конфлікту», «Психологія

медіації», «Соціальна психологія», «Психологія соціальних об'єднань», Це необхідно для того, щоб майбутні педагоги освоїли психологічні знання про особистісні передумови конфліктної поведінки, навчилися усвідомлювати власні почуття та вчинки, чути іншого, застосовувати психологічні технології вирішення конфліктних ситуацій.

2.3. Конфлікти у середовищі підлітків

Дослідники зазначають, що для сучасних підлітків характерними є потреби у спілкуванні, комунікативності із ровесниками. Результати досліджень показують, що серед них лише невелика частка тих, хто має низький рівень цих показників [8]. У процесі міжособистісного спілкування з ровесниками підлітки набувають досвіду мовного спілкування, засвоєння норм і правил поведінки, Так відбувається соціалізація підростаючого покоління.

У той самий час підлітковий вік – це, якщо можна сказати, вік конфліктів. Конфлікти серед підлітків – це звичайне явище, яке має як негативні, і позитивні властивості. Конфліктні ситуації ставлять підлітка перед необхідністю вчитися захищати свої права та інтереси серед інших підлітків.

Психологи виділяють чинники, що впливають на конфліктність підлітків. Це психологічні, соціально-психологічні та соціальні фактори. До психологічних чинників відносяться рівень тривожності, агресивності, темперамент та інші. До соціально-психологічних - соціальні установки, інтелект, вміння спілкуватися та інші. До соціальних – побутові умови, оточення, загальний рівень культури та інші.

Дослідники підліткового віку виділяють такі основні психологічні потреби підлітка: «бути приналежним до групи, прагнення до спілкування з однолітками, прагнення до самостійності і незалежності, до «емансипації» від дорослих, до визнання своїх прав з боку інших людей» [2, с. 456].

Як вважає Т. Яблонська, «Важливим мотивом діяльності підлітка стає прагнення самоствердитися в середовищі однолітків. При цьому поведінкові прояви можуть бути досить полярними: одна частина підлітків самостверджується негативним, навіть девіантним способом, інша ж частина йде позитивним шляхом – через саморозвиток та самовдосконалення» [55, с. 30].

Конфлікт між учнями у школі часто ґрунтується на особистій неприязні. Конфліктуючі сторони через свої можливості намагаються нашкодити одна одній, створити важку соціально-психологічну обстановку. Відомо, що діти бувають досить жорстокими та агресивними стосовно інших.

Вважається, що діти, які виховуються в неблагополучних сім'ях та зазнають насильства, теж стає агресивними, у тому числі стосовно своїх дітей. Так, Р. Ковальський стверджує, що діти-агресори, які організовують цькування, часто є об'єктом жорстокого поводження в сім'ї [60, р. 1202]. Однак відповідь на це питання не така однозначна. Часто діти з таких сімей, які відвідують школу зі здоровим соціально-психологічним кліматом, поведуться нормально.

Водночас, одним із феноменів останніх років стали діти, зовні благополучні, виховані та культурні, як заведено говорити, із благополучних сімей, які є прихованими агресорами по відношенню до інших. Це дозволяє їм впливати на відносини однокласників з метою завоювання лідерства групи.

Серед основних причин конфліктів у групі підлітків – боротьба за лідерство. Підлітки, що мають лідерський характер, прагнуть довести оточуючим своє право на домінування в групі. Для цього хлопчики часто вдаються до фізичної сили, а дівчатки змагаються у хитрощах та маніпуляціях.

Ще однією вагомою причиною є цькування, якому піддаються слабші підлітки, які не здатні себе захистити. У 1993 р. норвезький психолог Д.

Ольвеус ввів у науковий обіг психологічної науки поняття «буллінг» (цькування) серед дітей та підлітків і дав йому визначення, яке, рідкісний випадок у гуманітарних науках, стало загальноприйнятим. «Буллінг (травлення) це навмисна систематично повторювана агресивна поведінка, що включає нерівність соціальної влади або фізичної сили [62, р. 316].

Буллінг у шкільній групі завжди є причиною конфлікту. Психологи справедливо вважають, що буллінг негативно відображається як на жертві, так й на оточуючих підлітках. Вони бачуть, що незаконні агресивні дії часто залишаються безкарними.

Дослідники відзначають велику активність у цькуванні з боку хлопчиків. У той же час хлопчики частіше за дівчинок стають об'єктом цькування, в першу чергу, фізичного. У них вимагають гроші, завдають шкоди їхній власності, примушують до неприємних дій. Цькування, спрямоване на дівчинок, часто включає плітки, невербальні образи. Хоча також (рідше, ніж у хлопчиків) бувають і ситуації із застосуванням фізичної сили [62, р. 7].

Однією з форм насильства серед підлітків є кібербуллінг, поява якого пов'язана з розповсюдженням Інтернету. На думку фахівців ЮНІСЕФ, міжнародних експертів з питань кібербулінгу та захисту дітей, «Кібербуллінг - це буллінг із застосуванням цифрових технологій. Він може відбуватися в соціальних мережах, платформах обміну повідомленнями (месенджерах), ігрових платформах та мобільних телефонах. Це неодноразова поведінка, спрямована на залякування, провокування гніву чи приниження тих, проти кого він спрямований» [20].

Можна виділити такі психологічні особливості особистості жертви. Часто це підліток з підвищеною тривожністю, що легко знаходить привід для сліз, фізично нерозвинений, з низькою самооцінкою. Через відсутність друзів серед однолітків воліє більше спілкуватися з дорослими [61, р. 318].

Такі особливості жертви, як атипова поведінка, невпевненість у собі, проблеми зі спілкуванням, на думку вчених, можуть виникати внаслідок

цькування. Але в той же час можуть бути передумовами до того, що така дитина – потенційна жертва [58, р. 793]. Також у групу потенційних жертв мають ризик потрапити діти з проблемами у навчанні, синдромом дефіциту уваги та гіперактивності, розладами аутистичного спектру, деякими захворюваннями, з порушеннями ваги та іншими порушеннями, що відображаються на зовнішності [59, р. 501].

Так само істотною причиною шкільних конфліктів серед підлітків є нерозділена симпатія. Мається на увазі як почуття першої закоханості, а й дружні почуття. Однак велика ймовірність відсутності взаємності, яка може спровокувати недовіру до оточуючих людей, апатію до всього, що відбувається, розчарування у своїх можливостях комусь сподобатися. Протиріччя між власними почуттями та реальними обставинами стає причиною розвитку конфліктів.

Отже, можна зробити висновок, що конфлікти між підлітками мають свої специфічні особливості та відрізняються ступенем участі у них дорослих.

Висновки до другого розділу

Дослідження конфліктності у системі «батьки-діти» дозволяє виділити психолого-педагогічні чинники, які впливають на взаємовідносини батьків та дітей. Це тип внутрішньосімейних відносин, деструктивність сімейного виховання, вікова криза дітей, особистісний чинник.

Зроблено висновок про те, що батьки можуть знизити рівень конфліктності у відносинах з підлітком, якщо:

- вмотивовані на компромісне вирішення конфлікту;
- відносяться до нього доброзичливо та толерантно;
- сприймають його як рівного;
- орієнтовані на співробітництво з метою пошуку взаємовигідного рішення.

Показано, що підлітки потребують формування конфліктної компетенції, завдяки якій вони навчаються розуміти закономірності процесу спілкування між людьми, причини конфліктів та їх наслідки, способи вирішення конфліктних ситуацій, контролювати свої емоції та почуття. Таку компетенцію підлітки можуть здобути завдяки соціально-психологічним тренінгам, спрямованим на зниження рівня конфліктності у підлітків.

Дослідження причин конфліктів у системі «вчитель-учень» показало, що основними є: 1) професійна некомпетентність вчителя, що включає як недостатню підготовленість, що відображається на результативності навчального процесу, так й неповагу до учня; 2) зловживання учнем своїми правами та ігнорування обов'язків.

Дослідження психологічних особливостей конфліктності серед підлітків показало, що, найчастіше, вони викликані емоціями і особистою ворожістю, прагненням завоювати авторитет, нерозумінням і образами, завищеними очікуваннями відносин із оточуючими людьми.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОНФЛІКТНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

3.1. Наявні методики дослідження психологічних особливостей конфліктів у підлітковому віці

Конфлікт загалом, і в тому числі, у підлітковому віці, це складний феномен у процесі інтеракції. Його складність полягає в тому, як він впливає на внутрішнє життя особистості та її соціальну взаємодію. Для того, щоб у цьому розібратися, необхідно проаналізувати структуру підліткового конфлікту, взаємозв'язки її елементів, а також психологічні особливості підлітків, вплив на виникнення, розвиток та вирішення конфлікту за допомогою ефективних методик.

Методика міжособистісних відносин Лірі була створена у 1954 р. вченими Т. Лірі, Р. Лефоржем, Р. Сазеком, які поставили за мету дослідження уявлень суб'єкта про себе й ідеальне "Я". Також методика корисна для дослідження взаємовідносин в малих групах. Методика враховує чотири орієнтації: домінування-підпорядкування" і "дружелюбність-агресивність (ворожість)" тому, що вони дають змогу визначити загальне враження про поведінку людини у міжособистісних відносинах.

Методика, яка містить 128 оціночних суджень, дозволяє виявити: тип, ступінь адаптованості поведінки, мається на увазі відповідність або невідповідність цілей та засобів їх досягнення. Низький рівень адаптивності поведінки вказує на можливість невротичних порушень.

Ще однією особливістю методики є те, що вона корисна не тільки для дослідження самооцінки, але і для оцінки інших людей. Для цього учасник опитування відповідає на питання за іншу людину, намагаючись уявити, як би на ці запитання відповів саме він.

Основні соціальні орієнтації автори розмістили у секторах кола, які також розділені вже на вісім частин. Чим детальніше дослідження, тим більше секторів з'являється у колі [48].

Однією з ефективних методик дослідження рівня тривожності у підлітків-школярів є методика «Шкала тривожності», створена на основі «Шкали соціально-ситуативної тривоги» О. Кондаша (1973). Подібні методики побудовані на тому, що об'єкт експерименту має оцінювати не власні почуття та емоції (метод інтроспекції), а ситуацію з погляду того, як вона впливає на тривожність людини? Підлітки, що беруть участь в експерименті, одержують бланк методики, в якому перераховані деякі можливі життєві ситуації, у тому числі такі, які можуть вважатися неприємними, лякаючими, тривожними. Зокрема, для аналізу пропонуються ситуації, пов'язані зі школою, спілкуванням з учителями; з актуалізацією уявлень себе; із спілкуванням. Завданням випробуваного є аналіз кожної ситуації та вибір відповіді щодо того, якою мірою вона впливає на його страх, страх, занепокоєння чи тривогу. Внаслідок цього визначаються такі види тривожності, як шкільна, самооцінна, міжособистісна, які в сукупності є показником загального рівня тривожності [49].

Ще однією методикою, що часто використовується дослідниками психології підлітків, є Тест шкільної тривожності Філіпса. Актуальність Тесту пояснюється тим, що більшість дітей у школі відчують тривогу з різних питань. Вони турбуються щодо оцінок, не тільки тому, що бажають високого результату, але також і тому, що бояться засмутити батьків, або навіть бути покараними. Діти турбуються через складнощі, з якими вони стикаються в процесі навчання, у спілкуванні з однокласниками та вчителями, адміністрацією школи. Таким чином школа є джерелом негативних емоцій у підлітків. Причому, як зазначають дослідники, хвилюються і відстаючі у навчанні, і відмінники. А найемоційніше стійкими є «трієчники». У дітей нерідкими стають вегетативні стани, невротичні та

психосоматичні прояви. Все це призводить до появи такого феномену, як конфліктність самооцінки підлітка, суть якого у протиріччі між високою самооцінкою та невпевненістю у собі. В результаті підліток відчуває почуття незадоволення собою, напруження, складності з концентрацією уваги, зниження працездатності, підвищену стомлюваність. (Оцінка рівня тривожності [49]).

Однією з методик вимірювання тривоги є Шкала тривоги Спілбергера (STAI), яка створена 1970 р. і адаптована Ю. Ханіним. Цінність методики у тому, що вона дозволяє як вимірювати рівень тривожності у цей час, а й особистісну тривожність, як стійку характеристику людини. Саме остання обставина відрізняє цю методику з інших, з допомогою яких можна оцінити лише особистісну тривожність чи поточний стан людини. (Шкала тривоги Спілберга (STAI). <https://mozok.ua/depressiya/testy/item/2703-shkala-trivogi-splbergera-STAI>). Особистісна тривожність сприймається як стійка характеристика особистості, що відображає її схильність до тривози, і наявність особливості оцінювати безліч ситуацій, як загрозливі, і реагувати кожен їх. Якщо індивід має високий рівень особистісної тривожності, кожна подібна ситуація є джерелом тривожності і стресу.

Користь методики обумовлена тим, що тривожність як властивість особистості багато в чому впливає на поведінку людини. Враховуючи, що кожна людина тією чи іншою мірою тривожна, має свій оптимальний рівень тривожності, або, як її ще інакше називають, «корисну тривожність», важливо, щоб людина з метою самоконтролю мала можливість оцінити свій стан. Цей тест складається з двох підшкал, перша з яких це шкала стану тривоги (ситуативної тривожності). Вона дозволяє визначити, що відчувають респонденти в даний момент - почуття страху, напруження, нервозність, занепокоєння, збудження нервової вегетативної системи. Стан ситуативної чи реактивної тривожності вважається емоційною реакцією на стрес, що може виявлятися з різним рівнем інтенсивності та динамічності.

Друга підшкала особистісної тривожності розрахована на оцінку таких стійких аспектів особистості, як її схильність до занепокоєння, впевненості та безпеки.

Дана методика дозволяє простежити кореляцію між емоційними та невротичними зривами та психосоматичними захворюваннями.

Ще одна методика, яка привернула нашу увагу, госпітальна шкала тривоги та депресії (Hospital Anxiety and Depression Scale, HADS). А. Зигмунд та Р. Снейт створили її в 1983 р. Методика призначена для визначення та оцінки тяжкості симптомів депресії та тривоги в процесі загальномедичної практики. Методика приваблює дослідників тривоги та депресії простотою у використанні та легкістю в обробці даних. Шпитальна шкала тривоги та депресії складається з 14 тверджень двох підшкал – тривоги та депресії. Для аналізу затвердження учасник дослідження має можливість вибрати відповідь із 4 варіантів, які складені таким чином, щоб можна було виявити ступінь зростання симптоматики від 0 (відсутність) до 4 (максимум).

Кожен учасник опитування отримує таку інструкцію: «Вчені впевнені в тому, що емоції відіграють важливу роль у виникненні більшості захворювань. Якщо ваш лікар більше дізнається про ваші переживання, він зможе краще допомогти вам. Цей опитувальник розроблений для того, щоб допомогти вашому лікареві зрозуміти, як ви себе почуваєте. Не звертайте уваги на цифри і букви, розміщені в лівій частині опитувальника. Прочитайте уважно кожне твердження й у порожній графі зліва відзначте хрестиком відповідь, яка найбільше відповідає тому, як ви почувалися на минулому тижні. Не роздумуйте над кожним твердженням занадто довго – ваша перша реакція завжди буде найвірнішою» [12].)

Шкала явної тривожності CMAS була розроблена в 1956 р. американськими психологами A.Castaneda, B.R.McCandless, D.S.Palermo на основі шкали явної тривожності (Manifest Anxiety Scale) Дж.Тейлор (J.A.Taylor, 1953), призначеної для дорослих. Шкала явної тривожності для

дітей (The Children's Form of Manifest Anxiety Scale - CMAS) була розроблена з метою виявлення тривожності як стійкого утворення у дітей 8-12 років. Ця шкала включає 42 пункти, які вважаються найбільш показовими з погляду прояву хронічних тривожних реакцій у дітей.

Шкала для дослідження дітей збудована таким чином, що наявність симптому показують тільки стверджувальні варіанти відповідей. Також дитячий варіант має 11 пунктів контрольної шкали, що виявляє тенденцію дитини давати соціально схвалювані відповіді. Загалом методика містить 53 питання.

Шкала явної тривожності для дітей (The Children's Form of Manifest Anxiety Scale - CMAS) адаптована А. Прихожан. Як показують вже проведені дослідження, методика для дітей вирізняється досить високим рівнем клінічної валідності і, на думку дослідників, придатна для вирішення багатьох професійних завдань. Стандартну психометричну перевірку шкали було проведено за участю близько 1600 школярів молодшого підліткового віку [54].

3.2. Обґрунтування обраних методик та опис емпіричного дослідження

З метою перевірки результатів теоретичного дослідження психологічних особливостей конфліктів у підлітковому віці та шляхів їх вирішення було проведено емпіричне дослідження. Дослідження проводилося на основі етичних норм, правил поведінки, встановлених у психологічній спільноті та закріплених в Етичному кодексі психолога. Враховувалися принципи добровільної згоди. Враховуючи, що у дослідженні брали участь діти підліткового віку з 11 до 15 років, умовою їхньої участі був дозвіл батьків.

Погоджуючись з тим, що психолог несе особисту відповідальність за свою роботу, автор дослідження дотримувався всіх найважливіших етичних

правил: не використовував знання на шкоду учасникам дослідження, визнаючи пріоритет інтересів людини.

Дотримання принципу поінформованої згоди полягало в тому, що всі учасники дослідження були поінформовані про цілі та завдання дослідження, його зміст, процедури та можливі наслідки. Щоб досягти вищого рівня розуміння учасниками суті емпіричного дослідження, застосовувалася проста, зрозуміла та прозора термінологія.

Також учасники дослідження були проінформовані про право припинити свою участь у дослідженні та більше в ньому не брати участі у будь-який момент.

Дотримання принципу конфіденційності полягало в тому, що всі взаємини автора дослідження з учасниками були конфіденційними. Всі учасники дослідження могли бути впевненими в тому, що відомості про їх особисте життя, життєві ситуації, поведінку не будуть розголошені за жодних обставин.

Дослідження проводилося з вересня 2023 р. до лютого 2024 р. на базі Громадської організації «Одеська обласна асоціація психіатрів», яка спільно з автором дослідження організувала та провела тренінг «Зниження рівня конфліктності у підлітків». Вибірка – 50 дітей підліткового віку – учасників тренінгу, від 11 до 15 років, серед яких представників чоловічої статі 35 осіб, жіночої -15 осіб.

Для вивчення психологічних особливостей конфліктів у підлітковому віці використовувалася методика Кена Томаса та Ральфа Кілмана [37, с. 168]. Вибір цієї методики обґрунтований тим, що вона сприяє дослідженню схильності особистості до конфліктності у міжособистісних відносинах, її реакцію конфлікт, і навіть пропонує варіанти на вирішення конфліктів. Автори методики виділяють два стилі поведінки: кооперацію та асертивність (напористість). Перший стиль демонструє орієнтацію людини на інтереси інших людей - учасників конфлікту, здатність кооперуватися з іншими з метою досягнення спільної мети. Другий стиль – за власні

інтереси. Вважається, що дозволяє вирішувати конфлікти швидко, проте занадто посилює вертикальну ієрархію, орієнтовану влада.

Тому виділяються такі способи вирішення конфліктів.

Конфронтація (суперництво, змагання) – особистість задовольняє свої інтереси з допомогою інтересів інших людей.

Пристосування – інтереси іншого ставляться вище за власні інтереси. Компроміс – учасники конфлікту дійдуть згоди внаслідок взаємних поступок.

Ухилення – це пасивний підхід, внаслідок якого особистість уникає участі у конфлікті, віддаючи перевагу ролі спостерігача. На перший погляд такий спосіб вирішення конфлікту виглядає переважно. Однак, насправді, у багатьох ситуаціях уникнення участі в конфлікті може стати причиною негативних наслідків. Так, наприклад, не вступаючи в конфлікт із ровесником, підліток може стати об'єктом постійного булінгу чи інших форм насильства.

Співпраця – учасники конфлікту прислухаються до аргументів один одного і приходять до висновку, що «поганий мир кращий за хорошу сварку». В результаті співпраця приносить більше користі, ніж шкоди.

В результаті опитування (Додаток А) підлітків 11 та 15 років були отримані наступні відповіді:

Табл. 3.1.

Стили поведінки підлітків (11 і 15 років) у конфлікті (%)

Стили поведінки	Вік підлітків	
	11 років	15 років
Конфронтація	12	31
Пристосування	25	14
Компроміс	20	10
Уникання	30	35
Співпраця	13	10

Рис. 3.1. Стили поведінки підлітків 11 років у конфлікті (%)

Рис. 3.2. Стили поведінки підлітків 15 років у конфлікті (%).

В результаті використання даної методики було виявлено, що лише 12% опитаних підлітків у віці 11 років виявили схильність до суперництва. Для них важливою є перевага над іншими. 25% респондентів як спосіб вирішення конфлікту обрали пристосування. Для цієї групи підлітків

характерна відмова від захисту власних інтересів заради інших. Такий стиль поведінки застосовується за бажання допомогти іншому отримати потрібний результат. Слід зазначити, що такий спосіб дозволяє людині, яка поступається, погоджується чи жертвує своїми інтересами, пом'якшити гостру ситуацію.

30% опитаних, це найбільша група, віддали перевагу уникненню конфлікту. Такі підлітки несвідомо відкладають рішення на потім. Як показують результати деяких досліджень, такий стиль поведінки підлітки обирають рідко [15]. Однак у нашому дослідженні 30% підлітків у віці 11 років вважали за краще уникнути конфлікту. Це можна пояснити тим, що молодші підлітки не здатні захищати свої права та інтереси, не готові до співпраці з будь-ким з метою вирішення конфлікту. Тому набагато легше конфлікт уникнути. 20% учасників опитування вважали за можливе дійти компромісу. І лише 13% молодших підлітків віддали перевагу співпраці як способу вирішення конфлікту.

Такі стилі поведінки молодших підлітків підтверджено і результатами дисертаційної роботи Н. Білик, яка на основі емпіричного дослідження робить висновок про те, що «молодші підлітки ще не вміють вирішувати конфлікти плідно, у них часто відсутні навички конструктивного спілкування, в конфліктних стосунках переважають деструктивні тенденції. Переважними стратегіями поведінки підлітків є суперництво, пристосування та уникнення; дуже рідко для вирішення конфліктних ситуацій вони використовують співробітництво» [4, с. 9].

Серед опитаних підлітків у віці 15 років 31% виявили схильність до суперництва. Для них важливою є перевага над іншими. 14% респондентів, як спосіб вирішення конфлікту, обрали пристосування. Для цієї групи підлітків характерна відмова від захисту власних інтересів заради інших. 35% опитаних, це найбільша група, віддали перевагу неучасті в конфлікті. Однак мотиви старших підлітків відрізняються від мотивів молодших, які також обрали цей стиль поведінки. Такі підлітки несвідомо відкладають

рішення на потім. Існує думка, що уникнення конфлікту це прояв слабкості, проте дозволимо собі не погодитися з подібною точкою зору. Оскільки може мати місце деяка хитрість, розрахована на виграш часу для пошуку більш продуманого вирішення конфліктної ситуації.

10% учасників опитування вважали за можливе дійти компромісу. 10% підлітків віддали перевагу співпраці як способу вирішення конфлікту. Таким чином, у старшій групі більшість вибрала суперництво, а меншість – компроміс та співпрацю. Вибираючи співробітництво, як стиль поведінки у конфлікті, підлітки, з одного боку, залишаються активними учасниками конфлікту, але з іншого боку, прагнуть співпраці з іншою стороною. Дослідники справедливо зазначають, що «Цей стиль вимагає складної та тривалої роботи, оскільки спочатку відкриваються потреби, інтереси всіх сторін конфлікту, а потім проходить активне їх обговорення. Для успішного використання співпраці необхідно витратити певний час на пошук прихованих інтересів іншої сторони» [15].

Як бачимо, підлітки віком 11 років менш схильні до розвитку конфлікту, порівняно з 15-річними підлітками. Ймовірно, причиною цього є невпевненість у своїх силах дати відсіч супернику. Однак це не означає, що конфлікт вирішений. Його рішення відкладається до наступного етапу зростання підлітка. Як видно з даних Табл. 3.1., у 15-річному віці підлітки більш рішучі та налаштовані на вирішення конфлікту шляхом конфронтації.

За допомогою методики «Оцінка рівня конфліктності» за Н.В. Кіршевою було досліджено рівень конфліктності підлітків (Додаток В.).

Табл.3.2.

Показники рівнів конфліктності особистості підлітків (%)

Рівень	Вік підлітків	
	11 років	15 років
дуже низький	0	0
низький	21	8

нижче середнього	3	10
трохи нижче середнього	15	0
середній	25	25
трохи вище середнього	5	8
вище середнього	19	19
високий	12	12
дуже високий	0	18

Рис.3.3. Показники рівня конфліктності особистості підлітків 11 років (%)

Рис. 3.4. Показники рівня конфліктності особистості підлітків 15 років (%)

Серед підлітків молодшого та старшого віку не було виявлено жодного підлітка з «дуже низьким рівнем конфліктності». Однак «низький рівень конфліктності» був зафіксований у 21% серед молодших підлітків та 8% серед старших. Рівень «нижчий за середній» і «трохи нижчий за середній» був характерний для 18% молодших підлітків і 10% старших підлітків. Найбільша група склалася з рівнів конфліктності «середнього», «трохи вище середнього» та «вище середнього» - 49% молодших підлітків та 52% старших підлітків. «Високий» та «дуже високий» рівень конфліктності був зафіксований у 12% молодших та 30% старших підлітків.

Як видно, результати опитування за методикою Кіршевої корелюють із результатами опитування за методикою Томаса та Кілмана.

Можна зробити висновок, що підлітки з високим рівнем конфліктності схильні до переваги, авторитарності та агресивності у міжособистісних відносинах.

Застосування Методики дослідження рівня агресії Басса-Дарки обґрунтовано тим, що вона дає змогу виявити психологічні особливості особистості. Підхід А. Басса відрізняється тим, що він розрізняє поняття

агресії та ворожості. Агресія це особливість особистості, спрямована на деструктивність у сфері суб'єктно-об'єктних відносин, ворожість – реакція, що викликає негативне ставлення до людей і подій. Причинами агресії може бути заздрість, ненависть до людей, викликані негативно пофарбованими емоціями. Опитувальник Басса-Дарки, створений 1957 р., досі використовується вченими-психологами для вимірювання агресивних та ворожих реакцій індивідів [10, с. 55].

Автори методики виділили та описали такі види реакцій:

- фізична агресія, що виражається у застосуванні фізичної сили проти іншої людини;
- непряма агресія, яка приховано спрямована на якусь людину;
- роздратування – негативні реакції, створені задля іншої людини;
- негативізм, що проявляється у опорі зовнішнім впливам;
- образа, роздратування, ненависть до оточуючих за заподіяні дії;
- підозра – припущення про готовність іншої людини до недружніх та шкідливих дій;
- вербальна агресія - негативні почуття у мовній формі;
- почуття провини – негативна реакція, спрямовану самого себе, прагнення самопокарання.

У ході опитування підлітків 11 та 15 років щодо агресивних і ворожих реакцій отриманні такі результати:

Табл. 3.3.

Діагностика агресивних і ворожих реакцій серед підлітків (%)

Рівень	Вік підлітків	
	11 років	15 років
Фізична агресія	5	13
Непряма агресія	12	9
Дратівливість	7	10
Негативізм	9	5

Образа	17	15
Підозрілість	4	18
Вербальна агресія	37	30
Відчуття провини	9	0

Рис. 3.5. Агресивні і ворожі реакції серед підлітків 11 років (%)

Рис. 3.6. Агресивні і ворожі реакції серед підлітків 15 років (%)

Кожна з використаних нами методик корисна для дослідження психологічних особливостей конфліктності в підлітковому віці. Однак більш точний результат можна отримати тільки при одночасному використанні декількох методик. Цією обставиною пояснюється добір методик у цьому дослідженні.

3.3. Аналіз результатів дослідження

На основі аналізу результатів проведеного дослідження психологічних особливостей конфліктності у підлітковому віці можна зробити такі висновки. Психологічними особливостями конфліктів у підлітків є:

- перехід з підліткового віку до юнацького, що виявляється у підвищенні конфліктності у відносинах з батьками, вчителями та однолітками. Відчуваючи себе дорослішими, підлітки починають виявляти самостійність, прагнути індивідуалізації, виходити з-під опіки батьків, протестуючи проти їхніх правил, і соціальних норм загалом;
- прояви емоційної нестійкості, підвищеної тривожності, агресивності, депресивності;
- прояви юнацького максималізму, який підживлюється категоричністю та нетерпимістю до оточуючих;
- суперечливий характер самооцінки, що формуються моральних цінностей та моральних установок;
- виявлення прагнення до самоствердження як особистості, розвиток самосвідомості;

На розвиток конфліктності у підлітків впливають багато чинників, проте головними серед них є соціальні та психологічні, які між собою нерозривно пов'язані.

У ході емпіричного дослідження з'ясовано, що і молодші підлітки (11 років), і старші підлітки (15 років) в основному, вибирають ухиляння від конфлікту як стиль поведінки в конфліктній ситуації (найпопулярніша відповідь). Однак до конфронтації їхні підходи значно різняться. Так у молодшій групі лише 12% обирають такий стиль поведінки (найпопулярніша відповідь), а у старшій групі на конфронтацію орієнтовано 31% опитаних. (2 позиція за популярністю) Пристосування обрали 25% молодших підлітків та 14% старших. До компромісу готові 20% молодших підлітків і вдвічі менше за старших підлітків. На співпрацю згодні 13% молодших та 10% старших підлітків.

Висновки до третього розділу

В результаті емпіричного дослідження нами було встановлено, що рівень конфліктності у молодших підлітків (11 років) залежить від підліткових психологічних, психофізіологічних, соціальних та інших особливостей. На конфліктність впливали самосвідомість, характер, установки, цінності, оточення, рівень самооцінки та інших.

Як психологічні особливості конфліктної поведінки молодших підлітків, зафіксовані підвищена тривожність, знижена самокритичність, нетерпимість і неповага до інших людей, надмірна агресивність, невміння себе контролювати, некоммунікбельність та ін.

Конфлікти серед підлітків як молодших, так і старших є способом самоствердження, завоювати лідерство, авторитет, увагу і статус серед ровесників. Причини таких конфліктів часто ховаються від дорослих, що ускладнює можливості їх вирішення. Самі підлітки не готові вирішувати конфлікти правильно, оскільки вони не мають досвіду конструктивного спілкування, взаємодії з іншими людьми.

Також можна зробити висновок, що як типи поведінки підлітки обирають суперництво, пристосування та уникнення. Співробітництво як варіант для вирішення конфліктних ситуацій вони обирають вкрай рідко.

ВИСНОВКИ

Аналіз ступеню розробленості проблеми показав, що українські дослідники розглядали особливості поведінки у конфліктній ситуації, міжособистісні конфлікти, протиріччя у розвитку особистості, основні форми розв'язання конфлікту та інш.

Серед проблем конфліктів у підлітковому віці дослідники звертали увагу на психологічні закономірності психічного розвитку особистості; психологічні особливості батьківського ставлення як чинника конфліктної поведінки дівчат-підлітків; теоретичні засади соціально-педагогічної технології медіаторства у вирішенні конфліктів між молодшими підлітками в загальноосвітньому навчальному закладі; комп'ютерну залежність як причину соціально-психологічних, психологічних та психофізіологічних трансформації особистості; профілактику агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації; передумови розвитку конфліктів між вчителями та учнями під час навчального процесу; психологічні особливості розвитку підлітків із різним рівнем самооцінки, психологічні основи профілактики практичним психологом конфліктів у підлітковому середовищі та інш.

Показано, що конфлікт характерний будь-якої боку життя суспільства, отже, його слід розглядати як міждисциплінарне явище. Саме тому конфлікт вивчають представники різних наук, соціології, психології, права, політології та ін.

Обґрунтовано, що конфлікт – це зіткнення інтересів, цінностей та позицій суб'єктів соціальної взаємодії. За підсумками розгляду різних підходів до визначення структури конфлікту зроблено висновок у тому, що вона включає такі елементи: сторони (учасники) конфлікту; умови протікання конфлікту; предмет конфлікту; дії учасників конфлікту; результат конфлікту.

Розгляд основних теоретико-методологічних підходів до дослідження психологічних особливостей конфліктів у підлітковому віці показав, що основними такими особливостями є відчуття дорослості, прояв рефлексії, формування самосвідомості, світогляду, роздуми про майбутнє та ін.

Показано, що конфліктність для підліткового віку є природним явищем, що виникає внаслідок психологічних особливостей та соціального досвіду підлітків. Складність підліткового віку обумовлена тим, що людина переходить із дитинства у доросле життя. У підлітка змінюється думка, він знаходить практичні навички та можливості для адаптації в навколишньому світі, у нього формуються стійкі стилі поведінки, які впливають на його життя, фізичне та психічне здоров'я.

Дослідження психологічних особливостей конфліктності у системі «підлітки-батьки» показало, що головною причиною, на наш погляд, є взаємне нерозуміння батьків та підлітків, так званий «конфлікт поколінь». Батьки не сприймають цінності, інтереси, почуття своєї дитини. А дітям не вистачає розуміння, співпереживання, емоційної підтримки батьків.

Обґрунтовано, що конфлікт – це зіткнення інтересів, цінностей та позицій суб'єктів соціальної взаємодії. За підсумками розгляду різних підходів до визначення структури конфлікту зроблено висновок у тому, що вона включає такі елементи: сторони (учасники) конфлікту; умови протікання конфлікту; предмет конфлікту; дії учасників конфлікту; результат конфлікту.

Розгляд основних теоретико-методологічних підходів до дослідження психологічних особливостей конфліктів у підлітковому віці показав, що основними такими особливостями є відчуття дорослості, прояв рефлексії, формування самосвідомості, світогляду, роздуми про майбутнє та ін.

Показано, що конфліктність для підліткового віку є природним явищем, що виникає внаслідок психологічних особливостей та соціального досвіду підлітків. Складність підліткового віку обумовлена тим, що людина переходить із дитинства у доросле життя. У підлітка змінюється думка, він

знаходить практичні навички та можливості для адаптації в навколишньому світі, у нього формуються стійкі стилі поведінки, які впливають на його життя, фізичне та психічне здоров'я.

Дослідження психологічних особливостей конфліктності у системі «підлітки-батьки» показало, що джерелом більшості конфліктів у відносинах підлітка з дорослими, однолітками, батьками є об'єктивні суперечності; якщо дорослими ігнорується процес дорослішання дитини, то збільшується ризик виникнення суперечливих ситуацій у його житті; рівень конфліктності більше серед старших підлітків (15 років), молодші підлітки більше схильні до співробітництва, компромісу, уникнення від конфлікту.

Перспективи подальших досліджень полягають:

- у виявленні психологічних особливостей внутрішньоособистісного конфлікту у підлітків на емоційному й поведінковому рівнях, з'ясуванні структурних взаємозв'язків між такими особливостями;

- у розробленні та апробації психокорекційної програми, спрямованої на актуалізацію конструктивних функцій внутрішньоособистісного конфлікту, зниження рівня тривожності в підлітковому віці, корекцію поведінки підлітків; іноваційних методик індивідуального консультування та тренінгів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асеева Ю.О. Психологічні засади кіберадикції в підлітковому та юнацькому віці. Дис... д. псих. н. Спец. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Одеса, 2023. 532 с.
2. Белякова С.М., Шовкова К.О. Соціально-психологічні особливості розвитку особистості сучасного підлітка. Молодий вчений. № 5 (57). 2018. С. 454-458.
3. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посібник. Київ : ІЗИН, 1998. 240 с.
4. Білик Н.М. Соціально-педагогічна технологія медіаторства у вирішенні конфліктів між молодшими підлітками. Автореф. дис... к. пед. н. Спеціальність 13.00.05 – соціальна педагогіка. К., 2017. 22 с.
5. Біляк Ю.В. Сучасні концепції дослідження конфліктів інтересів. Економіка та держава. 2020. № 9. С. 80-85.
6. Бортун Б. Системний аналіз конструктивної конфліктності особистості. https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/40765/1/VPO-SPN_2020_11_p10-27.pdf.
7. Василь Сухомлинський : наук.праці / упоряд. та наук.ред. П.Сікорський, Д.Герцюк. Львів: Бадікова Н.О., 2018. 252 с.
8. Висоцька К. В. Психологічний аналіз готовності підлітків до спілкування з однолітками. <https://journal.kdpu.edu.ua/psychology/article/view/7351/6818>
9. Волченко Л.П. Соціально-психологічні особливості подолання конфліктних ситуацій в середовищі старшокласників - досвід шкільної медіації. Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєвєродонецьк: СХУ ім.В. Даля, 2018. № 1 (45). С. 88–98.

10. Гарькавець С.О., Волченко Л.П. Конфлікти в освітньому середовищі: діагностика та практика вирішення: навчально-методичний посібник. Харків : Друкарня Мадрид, 2020. 92 с.
11. Гладкова О.О. У зоні педагогічного конфлікту.
<http://www.dipt.dp.ua/files/konflikt.pdf>
12. Госпітальна шкала тривоги і депресії.
<https://mozok.ua/depressiya/testy/item/2711-gosptalna-shkala-trivogi--depress-HADS>
13. Гуменюк Л.Й. Соціальна конфліктологія: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 564 с.
14. Денисенко І.Д. Сучасна теорія конфлікту: проблеми експлікації, демаркації, класифікації. Український соціум. 2013. № 3(46). С. 32-43.
15. Дмитрієв Д.С. Типи поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.
<https://journal.kdpu.edu.ua/psychology/article/view/7350/6817>
16. Дроздова М.А. Особливості соціальних уявлень молоді про благополуччя на різних соціальних рівнях. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. Том 32 (71) № 4. 2021. С. 22-27.
17. Єременко Л.В., Ісакова О.І., Шлеїна Л.І., Зімонова О.В. Аналіз підходів до розуміння конфліктності як якості особистості в соціальній психології. Удосконалення освітньо-виховного процесу в закладі вищої освіти: збірник науково-методичних праць. Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного. Запоріжжя : ТДАТУ, 2023. Вип. 26. С. 63-74.
18. Зиглер Д. Теорії особистості. К. : Каравела, 2010. 608 с.
19. Кавиліна Г. К. Конфліктологія: навчальний посібник для здобувачів вищої освіти спеціальності: 012 Дошкільна освіта. Одеса: Видавництво ТОВ «Лерадрук», 2021. 153 с.
20. Кібербулінг що це та як це зупинити.
<https://www.unicef.org/ukraine/cyberbullying>

21. Коновальчук І. Умови конструктивної взаємодії батьків і дітей у ситуації конфлікту. Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи. За заг. редакцією В.Є. Литнєва, Н.Є. Колесник, Т.В. Завязун. Житомир : ФОП «Н.М. Левковець», 2018. У 2-х ч. Ч. І. С. 70-74.

22. Конфлікти між батьками та дітьми: причини і способи подолання. <http://hvpku.ks.ua/?p=7545>.

23. Котлова Л.О. Особливості прояви конфліктних форм поведінки підлітків з вираженими акцентуаціями рис характеру. <https://core.ac.uk/download/pdf/42970406.pdf>

24. Кравчук Н.П. Передумови та причини виникнення конфліктних ситуацій у батьківсько-дитячій взаємодії. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2021 р., № 79, Т. 1. С. 30-35.

25. Лавриненко Г.А. Конструктивне розв'язання конфліктів: форми, стратегії і способи вирішення. Політичне життя. 2023. № 1. С. 15-23.

26. Лаврухін О.В., Кім К.В. Сутність поняття «юридичний конфлікт». Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО». Випуск 26, 2018. С. 61-63.

27. Лях Г.Р., Данильченко Э.М. Принципи загальнолюдського природного виховання Ж.-Ж. Руссо у контексті розбудови нової української школи. Молодий вчений. № 7 (59). 2018. С. 115-118.

28. Лугова В.М., Литовченко І.В. Особливості конфлікту як способу соціальної взаємодії у підлітковому віці. <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/1142/1108>

29. Матяш-Заяц Л.П. Соціально-психологічні чинники виникнення міжособистісних конфліктів у ранньому юнацькому віці : дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. К., 2005. <http://www.disslib.org/sotsialno-psykholohichni-chynnyky-vynyknennja-mizhosobystisnykh-konfliktiv-u-rannomu.html>

30. Мигалець О. Теорія конфлікту: історія та сучасність. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/53271>

31. Мосьпан М.О. Формування здатності особистості до саморегуляції у конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності. Дис... к. псих. н. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ, 2015. 223 с.
32. Мухіна Л. М. Психологічні особливості розвитку конфліктологічної компетентності майбутніх учителів. Дис... к. псих. н. Спец. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Миколаїв. 2019. 259 с.
33. Павленко Т.В. Особистісні чинники розвитку комунікативних властивостей підлітків. Дис... к. псих. н. Спец. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. К., 2020. 249 с.
34. Пілат Н. Проблема конфліктності людських стосунків у ракурсі філософсько-соціологічних та психологічних інтерпретацій.
<https://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p119.php>
35. Пірен М.І. Конфліктологія: підручник. К.: МАУП, 2003. 360 с.
36. Пузанова Л. Подолання конфліктів у системі «учитель-учень». Педагогіка вищої та середньої школи. Кривий Ріг, 2006. Вип. 14. С. 304-316.
37. Резнікова О.А., Солодка О.В. Психологічні особливості поведінки підлітків в конфліктних ситуаціях. Теорія та практика сучасної психології. 2018. С. 168-172.
38. Рильська О.О. Психологія конфлікту. К. : Центр навчальної літератури, 2017. 464 с.
39. Рогаль Н.І. Батьківське становлення як чинник конфліктної поведінки дівчат-підлітків. Спеціальність 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи Дис... канд. псих. н. К., 2015. 245 с.
40. Романенко О.В., Лукащенко М.Ю. Особливості поведінки в конфліктних ситуаціях осіб з різним рівнем тривожності. Юридична психологія. 2017. № 2 (21). С. 21-31.
41. Сергеева К.В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Дис... канд. пед. наук. Спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка. К., 2016. 368 с.

42. Система морального виховання у спадщині В. О. Сухомлинського.
<https://vseosvita.ua/library/embed/01002as7-c324.docx.html>
43. Сіленко А.О., Чусова О.М. Особливості юнацького віку, які впливають на розвиток особистісної рефлексії. Габітус. Вип. 54. 2023. С. 92-97.
44. Станішевська В.І. Вплив тривожності на виникнення внутрішньоособистісного конфлікту у підлітків. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. Том 34 (73) № 2. 2023. С. 65-69
45. Столярчук О. А. С 81 Психологія сучасної сім'ї : навч.посіб. Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2015. 136 с.
46. Стулікова О.Б., Катрич О.Р. Віртуальний простір як чинник формування ціннісної сфери підлітків за умов сучасного стану України. Молодий вчений».2022. № 12 (112). С. 56-59.
47. Тарасюк Б., Кордунова Т. Особливості конфліктності особистості у підлітковому віці». <https://www.inforum.in.ua/conferences/21/61/467>
48. Тест міжособистісних відносин Лірі.
http://psychologis.com.ua/test_mezhlichnostnyh_otnosheniy_liri.htm
49. Тест шкільної тривожності Філіпса.
<https://naurok.com.ua/test/ocinka-rivnya-trivozhnosti-test-shkilno-trivozhnosti-filipsa-172810.html>
50. Тимофієва М. Внутрішньоособистісний конфлікт як криза гармонізації особистості. <https://www.bsmu.edu.ua/blog/5755-vnutrishnoosobistisniy-konflikt-yak-kriza-garmonizatsii-osobistosti/>
51. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психологопедагогічного супроводу : монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
52. Трухан М. Формування готовності майбутніх соціальних педагогів до розв'язання професійних контактів у загальноосвітніх навчальних закладах. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Хмельницький, 2016. 283 с.

53. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.

54. Шкала явної тривожності для дітей.
<https://mozok.ua/depressiya/testy/item/2711-gosptalna-shkala-trivogi--depress-HADS>

55. Яблонська Т.М. Вікові та індивідуально-психологічні особливості як чинник самовдосконалення особистості. Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія „Психологія”, ред. кол. Надія Скотна (гол. ред.), І. Галян (ред. розділу) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. Вип. 37. 284 с. С. 28-39.

56. Яновська Т. Психологічні особливості прояву конфліктної поведінки підлітків із різним рівнем самооцінки. Психологія і особистість. 2016. № 1 (9). С. 93-108.

57. Яновська Т. Психологічні основи профілактики практичним психологом конфліктів у підлітковому середовищі.
<https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/1055>

58. Cluver L., Bowes L., Gardner F. Risk and protective factors for bullying victimization among AIDS-affected and vulnerable children in South Africa. Child Abuse and Neglect. 2010. 34. 793–803.

59. Hamiwka L.D., Yu C.G., Hamiwka L.A., Sherman E.M.S., Anderson B., Wirrel E. Are children with epilepsy at greater risk for bullying than their peers? Epilepsy & Behavior. 2009. 15. 500–505.

60. Kowalski R.M., Fedina C. Cyber bullying in ADHD and Asperger Syndrome populations. Research in Autism Spectrum Disorders. 2011. 5. P. 1202–1208.

61. Olweus D. Victimization by peers: Antecedents and long-term outcomes. K.H. Rubin, J.H.B. Asendorp (eds). Social withdrawal, inhibition, and shyness. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1993b. P. 315–341.

62. Finkelhor D., Ormrod R., Turner H., Hamby S.L. The victimization of children and youth: a comprehensive, national survey // Child Maltreatment. 2005. 10. C. 5–25.

ДОДАТКИ

Додаток А.

МЕТОДИКА ДІАГНОСТИКИ СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ В КОНФЛІКТІ К. ТОМАСА

Інструкція. У кожній із запропонованих пар тверджень треба обрати те, що найбільш типове для Вашої поведінки. Обрану відповідь, що позначена відповідною цифрою та буквою, треба підкреслити або обвести маркером.

- 1А Іноді я надаю можливість іншим узяти на себе відповідальність за вирішення спірних питань.
- 1В Чим обговорювати те, у чому ми розходимося, я прагну звернути увагу не те, з чим ми обидва погоджуємося.
- 2А Я стараюсь знайти компромісне рішення.
- 2В Я пробую владнати справу з урахуванням інтересів іншого та власних.
- 3А Звичайно я настійливо прагну досягти свого.
- 3В Я стараюсь заспокоїти іншого та головним чином зберегти наші стосунки.
- 4А Я стараюсь знайти компромісне рішення.
- 4В Іноді я жертвую власними інтересами заради інтересів іншої людини.
- 5А Вирішуючи спірну ситуацію, я весь час стараюсь знайти підтримку в іншого.
- 5В Я стараюсь зробити все, щоб уникнути марного напруження.
- 6А Я пробую уникати виникнення неприємностей для себе.
- 6В Я стараюсь досягти свого.
- 7А Я стараюсь відкласти вирішення спірного питання, щоб з часом вирішити його остаточно.

7В Я вважаю можливим поступитися чимось, щоб досягти свого.

8А Зазвичай я наполегливо прагну досягти свого.

8В Я насамперед стараюсь чітко визначити, у чому полягають усі наявні інтереси та питання.

9А Гадаю, що не завжди треба хвилюватися через розбіжності, що виникають.

9В Я докладаю зусиль, щоб досягти свого.

10А Я твердо прагну досягти свого.

10В Я намагаюсь знайти компромісне рішення.

11А Насамперед я стараюсь чітко визначити, у чому полягають усі інтереси та питання, що з'ясовуються.

11В Я стараюсь заспокоїти іншого та головним чином зберегти наші стосунки.

12А Часто я уникаю позиції, яка може викликати спір.

12В Я надаю можливість іншому в чомусь залишитися з власною думкою, якщо він іде мені назустріч.

13А Я пропоную середню позицію.

13В Я наполягаю, щоб було зроблено так, як я вважаю.

14А Я повідомляю іншому власну точку зору та запитую його думку.

14В Я намагаюсь показати іншому логіку та переваги власних поглядів.

15А Я стараюсь заспокоїти іншого та головним чином зберегти наші стосунки.

15В Я стараюсь зробити все необхідне, щоб уникнути напруження.

16А Я стараюсь не зачіпати почуттів іншого.

16В Я намагаюсь переконати іншого в перевагах власної позиції.

17А Звичайно я наполегливо стараюсь досягти свого.

17В Я стараюсь зробити все, щоб уникнути марного напруження.

18А Якщо це зробить іншого щасливим, я надам йому таку можливість.

18В Я надаю можливість іншому в чомусь наполягти на своєму, якщо він іде мені назустріч.

19А Насамперед я стараюсь чітко визначити те, у чому полягають усі інтереси та питання, що з'ясовуються.

19В Я стараюсь відтермінувати вирішення спірного питання, щоб з часом вирішити його остаточно.

20А Я пробую негайно подолати наші розбіжності.

20В Я стараюсь знайти найкраще поєднання вигод і втрат для нас обох.

21А Ведучи переговори, я стараюсь бути уважним до бажань іншого.

21В Я завжди схиляюсь до прямого обговорення проблеми.

22А Я намагаюсь знайти позицію, яка знаходиться посередині між моєю та точкою зору іншої людини.

22В Я відстоюю власні бажання.

23А Як правило, я стурбований тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

23В Іноді я надаю можливість іншим узяти на себе відповідальність за вирішення спірних питань.

24А Якщо позиція іншого здається йому важливою, я піду назустріч його бажанням.

24В Я стараюсь переконати іншого знайти компроміс.

25А Я намагаюсь показати іншому логіку та переваги власних поглядів.

25В Ведучи переговори, я стараюсь бути уважним до бажань іншого.

26А Я пропоную середню позицію.

26В Як правило, я стурбований тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

27А Часто я уникаю займати позицію, що може викликати спір.

27В Якщо це зробить іншого щасливим, я надам йому можливість наполягти на своєму.

28А Зазвичай я наполегливо прагну досягти свого.

28В Вирішуючи ситуацію, я зазвичай стараюсь знайти підтримку в іншого.

29А Я пропоную середню позицію.

29В Гадаю, що не завжди треба хвилюватися через розбіжності, що виникають.

30А Я стараюсь не зачіпати почуттів іншого.

30В Я завжди займаю таку позицію в спірному питанні, щоб ми разом з іншою зацікавленою людиною могли досягти успіху.

Додаток Б.

ТЕСТ НА САМООЦІНКУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ЛИЧНОСТІ (за Н.В. КИРШЕВОЮ)

Інструкція. Вам пропонується бланк-опитувальник із твердженнями. Обведіть кружком відповідний вам варіант по кожному твердженню. Чим щирішими будуть ваші відповіді, тим точніший результат ви отримаєте.

Твердження	Рідко	Иноді	Часто
1. Я думаю, що мене недооцінюють у колективі			
2. Я намагаюся працювати, навіть якщо буваю не зовсім здоровим			
3. Я постійно переживаю за якість своєї роботи			
4. Я буваю налаштований агресивно			
5. Я не терплю критики на свою адресу			
6. Я буваю дратівливий			
7. Я намагаюся бути лідером там, де це можливо			
8. Мене вважають людиною наполегливою і наполегливою			
9. Я страждаю на безсоння			
10. Своїм ворогам я можу дати відсіч			
11. Я емоційно та болісно переживаю неприємність			
12. У мене не вистачає часу на відпочинок			
13. У мене виникають конфлікти ситуації			
14. Мені не вистачає влади, щоб реалізувати			
15. У мене не вистачає часу, щоб зайнятися улюбленою справою			
16. Я все роблю швидко			
17. Я відчуваю страх, що не вступлю до інституту			
18. Я дію з гарячого, а потім переживаю за свої справи та вчинки			

Далі: підрахуйте сумарну кількість балів, яку ви набрали, та визначте, який рівень вашої стресостійкості за таблицею:

Сумарна кількість балів	Рівень вашої стресостійкості
51-54	1 – дуже низький
53-50	2 – низький
49-46	3 – нижче середнього
45-42	4 - трохи нижче середнього
41-38	5 – середній
37-34	6 - трохи вище середнього

33-30	7 – вище середнього
29-26	8 – високий
25-18	9 – дуже високий

Чим менше, число (сумарне число) балів ви набрали, тим вища ваша стресостійкість і навпаки. Якщо у вас 1-й і навіть 2-й рівень стресостійкості, то вам необхідно кардинально змінювати свій спосіб життя.

Кожна людина здатна навчитися володіти своїм емоційним станом і цим послабити вплив стресової ситуації.

Саморегуляція - це здатність людини довільно керувати своєю діяльністю: планувати, ставити мету, здійснювати вибір і т.д., у тому числі контролювати свої емоції, вміти розслабитися.

Додаток В.

ОПИТУВАЛЬНИК РІВНЯ АГРЕСІЇ БАССА-ДАРКИ

Інструкція. Пропонується 75 стверджень, на які потрібно відповідати «Так» або «Ні». Довго не обмірковуйте свою відповідь. Перша думка завжди відверта. Твердження Так Ні.

1. Часом я не можу впоратись із бажанням зробити шкоду іншим.
2. Іноді я базікаю про людей, які мені не подобаються.
3. Я легко гарячкую, але легко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять гарно, я не виконаю прохання.
5. Я завжди отримую те, що є для мене належним.
6. Я знаю, що люди кажуть про мене за моєю спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку моїх друзів, я даю їм це відчути.
8. Коли мені траплялося обдурити будь-кого, я відчував болісні розкаяння совісті.
9. Мені здається, що я не здатний ударити людину.
10. Я ніколи не гарячкую настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене трохи краще, ніж я чекав.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Якщо хто-небудь ударить першим мене, я не відповім йому.
18. Коли я гарячкую, я ляскаю дверима.
19. Я набагато більше роздратований, ніж здається.
20. Якщо хтось корчить із себе начальника, я завжди чиню йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Я не можу утриматися від суперечки, якщо люди не погоджуються зі мною.
24. Люди, що ухиляються від роботи, повинні переживати почуття вини.
25. Той, хто ображає мене або мою сім'ю, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лютість, коли наді мною насміхаються.
28. Коли хтось із себе вдає керівника, я роблю все, щоб він не задирав носа.
29. Кожного тижня я бачу когось, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздрять мені.

31. Я хочу, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які мучать Вас, варті того, щоб їх клацнули по носу.
34. Я іноді похмурий від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я заслуговую, я не засмучуюся.
36. Якщо хтось виводить мене з рівноваги, я не звертаю уваги.
37. Хоч і не показую цього, мене іноді гризе задрість.
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть коли я гніваюся, я не вдаюся до сильних «виразів».
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були пробачені.
41. Я рідко даю здачу, навіть якщо хтось ударить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюся.
43. Іноді люди роздратовують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужинцям».
46. Якщо хтось роздратовує мене, я ладен сказати все, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що згодом жалкую.
48. Якщо я розсерджуся, я можу вдарити когось.
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Я часто відчуваю себе, як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини примушують людей робити що-небудь приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я б'юся не рідше, ніж інші.
56. Я можу пригадати такі випадки, коли я був настільки злий, що хапав річ, що траплялася мені, і ламав її.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим розпочати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя до мене несправедливе.
59. Раніше я думав, що більшість людей кажуть правду, але тепер я в це не вірю.
60. Я лаюся тільки зі злості.
61. Коли я чиню несправедливо, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубуватий у стосунках з людьми, що мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які хотіли б мені зашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.

- 69. Я не засмучуюся через дрібниці.
- 70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розсердити або образити мене.
- 71. Я часто просто погрожую людям, хоч і не маю наміру здійснити свої погрози.
- 72. Останнім часом я став нудним.
- 73. У суперечці я часто підвищую голос.
- 74. Я намагаюся звичайно приховувати погане ставлення до людей.
- 75. Я краще з будь-ким погоджусь, ніж стану сперечатися.